A középut keresése: az Ady-pamflet, a nyelv-védelem és az öncélu szépség kultusza.

Amikor 1929 nyarán A Toll felkéri Kosztolányit, mondjon véleményt Ady Endre költészetéről, ugy érezte, elérkezett a pillanat, hogy ebben a vonatkozásban is rendet tegyen magában, itt is szakitson mindazzal, amit hazugságnak érzett. A Meztelenül vagy az Alakok a szépirói pálya fordulójának dokumentumai, az Adyról irtakban a Nyugat-mozgalom egyik kiemelkedő tagja igyekszik elvágni azokat a szálakat, melyek a multhoz kötötték. Az alkalom kitünő: tiz éve volt halott már Ady Endre, de kultusza egyre nőtt. E kultusz sok hordalékot is tartalmazott, hiszen nevét zászlajukra tüzték olyanok is, akiknek semmi közük nem volt örökségéhez. Az Édes Annában Vizy és Vizyné egyik vitájában olvassuk: "A Moviszterné hallgasson. Az csak sopánkodni tud. 'Jaj de sajnállak, édesem, hogy mindig ilyen lányokkal vesződül, várj, majd én küldök neked egyet.' Két éve hiteget igy. Annak csak a szinházakon jár az esze. A főpróbákon. Meg az Ady-matinékon."[383] Az üresfejü, léha Moviszternék is a magukénak hitték Ady Endrét. Divatba jött, matinékon szavalták verseit költőjelöltek és dilettánsok, visszaéltek hazafias gondolataival a jobboldaliak, a megnyugtató, teljességre törekvő irodalomtörténeti értékelés pedig egyre késett. "Az uj magyar értelmiség bus, tragikus, nacionalista költőt termelt Adyból" - irja Bölöni György. Makkai Sándor 1927-ben megjelent Magyar fa sorsa cimü könyve ezt a tragikus hőst emelte szinte mitikus magaslatra, Sik Sándor tanulmánya pedig /Gárdonyi - Ady - Prohászka; 1929./

elismerve költői értékeit emberi gyengéit hangsulyozza ujra és ujra. Közben hatalmassá terebélyesedett az Ady-irodalom; mozgalmak tekintették őt ősüknek, többek között az akkortájt nemzedékké szerveződő népi irók egy része is /akiket Kosztolányi meglehetősen irónikusan szemlélt/, de a zászlajukat bontogató fajvédők is, akikre az Ady-revizió után zaklatott idegállapotában papirra vetett jegyzetei között céloz is /"Európa hü fia vagyok, tehát mind leszármazásomnál, mind müveletségemnél fogva, talán azért vagyok rajongója az igazi magyarságnak, mely a nyelvben él és a szellemben, s ellensége annak a konok, kis, sötét vidékiességnek, annak a szükmarku/?/ bugaci fajvédelemnek, mely ezt a dicső országot össze akarja szoritani néhány atyám-bátyám családra, s az irodalmat az ispánok, megyei jegyzők és tehenek életének tanulmányozására. - Ezt a kurzus idején is hirdettem."/.

Kosztolányi nyilván nagy figyelemmel kisérte az irodalmi, sőt irodalompolitikai élet megujuló csatározásait Ady körül. Aligha hagyta érintetlenül például az a levélváltás, mely kedves tanára, Négyesy László, és Hegedüs Loránt között zajlott le. /384./ Amikor Hegedüs Loránt 1926 őszén megkezdte a budapesti egyetem jogi karán pénzügytani előadásainak uj sorozatát, első előadásában a világháboru pénzügyi hatásáról szólt, majd az előadás szövegét tárca formájában is közzé tette a Pesti Hirlapban /385./ Gondolatmenetét a következő szavakkal fejezte be: "A pénzen kivül még egy érték van: az emberek szaporodása, születés, halál, kivándorlás. Ha előadásaimról jegyzetet készitenek, mottóul irják oda Petőfi után legnagyobb költőnknek sorait, Ady Endréét, aki mélyen

belenyult a magyar faj törvényszerüségeinek vizsgálatába:

Meghal minden és elmulik minden,
A dics, a rang, a dal, a bér,
De él az arany és a vér.
Nemzetek halnak és ujra kikelnek,
Szent a bátor, ki, mint magam,
Vallja mindig: vér és arany."

Négyesy László első válaszlevelében nem azt kifogásolja, hogy Hegedüs Loránt "méltányolja" Adyt, hanem hogy ezzel "kisebbiti legnagyobb költőinket". "Ugy érzem - mondja a többi között -, ezekben a szavakban olyan inzultus van, hogy többeket ne emlitsek, például Vörösmarty ellen, amit ez a titán, aki minden magyar költő számára nyelvet teremtett és a képzelet szabadságának már Petőfi előtt addig ismeretlen világokba nyitott utat, nem érdemelt meg olyan jó magyar embertől, mint Hegedüs Loránt."

Kimondva-kimondatlanul antiszemita éle is van Négyesy első levelének, hiszen, amint mondja, mig csak a Hatvany Lajosok magasztalják Adyt, addig nincs baj, de ha az olyan törzsökös magyarok is beállnak tömjénezői közé, mint Hegedüs Loránt, "az mérhetetlen következményekkel járhat a magyar közizlésre és a magyar költészet jövőjére nézve".

Hegedüs Loránt rövid levélben válaszolt Négyesy Lászlónak, Ennek az a lényege, hogy Adyt nagyobb költőnek tartja Aranynál is, Vörösmartynál is, s e véleményét csak erősiti az a tapasztalata, az a tapasztalata, hogy Ady a jelek szerint sokkal hamarébb meghóditja a külföldet, mint akár Arany, akár Vörösmarty.

Négyesy László válaszlevelében /1926. október 15./ arra hi-

vatkozik, hogy igazi nagyjainkat soha nem ismerheti meg a külföld teljes valójukban. /Elszomoritónak tartja, hogy Szabó Dezsőt előbb ismerik meg, mint Herczeg Ferencet./

A levélváltás közben jelent meg Makkai Sándor már idézett könyve, melyet Hegedüs Lóránt is ismertetett, cikkében azonban Négyesyt is aposztrofálja, hivatkozva kettejük levélváltására, gunyoros célzásokat téve az irodalomtörténész professzor konzervativizmusára. Négyesy erre még terjedelmesebb levélben válaszolt, melyben az Ady-kultusz hirdetőit dilettánsoknak nevezi, kik nagy nemzeti költőink "homlokáról tépik le a babért". Négyesy e levelében már vádol is. "Elszoktatjátok az ifjuságot egész Ady előtti költészetünktől - irja szemrehányón -. És elszakitjátok a fonalat a mult és jövő közt, gyengititek a jövő alapját, csak azért, mert Soli Ady gloria!"

A vita végül a Pesti Hirlap hasábjain ért véget. /386./ Hegedüs Loránt szerint Ady költői nagyságát az Akadémián és a Kisfaludy Társaságban kellene megvitatni, mig Négyesy "gratulált ellenfele elegáns és uri magatartásához".

Közben azonban már javában folyt a másik, az egész irodalmi közvéleményt megmozgató polémia Ady körül. Berzeviczy Albert, az Akadémia elnöke előadásában /387./ a Nyugat de elsősorban a lap vezéralakjának, Adynak az irodalmi elveit tette birálat tárgyává. Szerinte a tulburjánzó Ady-kultusz elfedi a magyar nemzeti mult értékes örökségét, s a Nyugat külföldre tekintő irodalmisága utját állja a nemzeti hagyományok érvényesülésének. Beszédének középpontjában Ady költészetének értékelése és lirájának öröksége állt.

Berzeviczy igyekezett különválasztani Adyt, a költőt, és az embert. Legnagyobb gyengéjének azt tartotta, hogy a magyar alkattól idegen cinizmusa nem tette képessé az események helyes és elfogulatlan értékelésére, igaz "végletes cinizmusa nem saját lényéből fakadt, hanem annak az irodalmi körnek a ráhatásából, amelynek ő - mindenesetre a saját hibájából is - egészen odaadta magát." "Részben ebből eredezteti, hogy Ady elszakadt a hagyományoktól, s hogy nincsen érzéke a nemzet nagy sorskérdései iránt.

Berzeviczy Alberttel szemben Babits Mihály utasitotta vissza a Nyugat körét ért vádakat, s védte Ady költészetének tisztaságát. /388/. Lehetnek érvelésének vitatható pontjai, némileg el is különiti magát Ady politikájától, politikai meggyőződésétől és politikus lirájától, ám jellemzése mégis Babits erkölcsi bátorságának, itélni tudásának szép példája: "Ady a világirodalom egyik legnagyobb költője; Ady egyszersmind a magyar nemzet egyik legméltóbb büszkesége is; s aki őt bármely politikai vagy irodalmi pártszempontok miatt nem tudja vagy nem akarja élvezni, a legmagasabb szellemi élmények egyikétől fosztja meg magát, s hasonlit ahhoz a guelfhez, aki a gibelin Dante könyvét olvasópolca helyett a máglyára tette. Igaz, a z Ady ellen föltámadt ellenszenv érthető és természetes: nemcsak azért, mert 'merészen ujitó' s formában és tartalomban egyaránt szokatlan költészet az övé, hanem azért is, mert maga a költő, kora szenvedélyeitől átfütve, mint Dante, éppoly kevéssé kiméli az ellenpárt érzékenységeit, mint a nagy firenzei. De épp mert hatásának minden gátja e 'gyászos kor' személyi és párt-érzékenységeiben gyökeredzik: bizonyosra kell vennünk, hogy

ez a hatás idővel nem csökkenni, hanem növekedni fog; s ez kivánatos is, mert mit számitanak a pártok és ellenpártok az örökkévaló Szépség és Szent-Magyarság csodálatos lehelletéhez képest, mely Ady lapjaiból mindenütt megcsap bennünket?"

Berzeviczy viszontválaszában /389./ elsősorban Babitsnak azt a jóslatát fogadja kétkedve, hogy Ady hatása csak növekedni fog a muló idővel. Azt reméli, éppen ellenkezően. Ám soraiban azt is érezni, hogy kétségkivül hatást gyakorolt rá Babits nemes pátoszu érvelése és vitamodora.

Nagyjából Négyesy László érvelését ujitotta föl Adyval kapcsolatban Klebersberg Kuno. /39o./ /Vörösmartyban a nemzeti aktivizmus nagy poétáját látta, mig Ady - kinek "tüneményes tehetségét" nem tagadja - szerinte inkább a nemzet iszonyatos áldozatait fejezi ki hiven. Klebersberg azonban tovább lép Négyesynél, ő mindkét költőt "nagy"-nak és "magyar"-nak nevezi, sőt, "költőkirálynak", akiktől az élet minden szakaszában lehet erőt meriteni, utmutatást kapni. Tulajdonképpen a kultuszminiszter részéről történt az első kisérlet, mely Adyt megpróbálta a hivatalos kulturpolitikába integrálni. /Mindezt Horthy Miklós cimkéjével, hiszen a Küzdelmek könyve, melyben a miniszter kulturpolitikai cikkeit gyüjtötte egybe 1929-ben, Horthy látta el bevezető ajánlással./

Kosztolányi már a nem szünő Ady-matinák és az Ady-kultusz megnyilvánulásai is ingerelték. Sokszorosan érzékenyebben érinthette, hogy Adyt immár hivatalos körökben is emlegették - bizonyára nem temette el még azt a vágyát, hogy ő legyen egyszer a legün-

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

nepeltebb, a legmegbecsültebb lirikus -, és persze tagathatatlanul őrizte magában azt a tövist is, melyet Ady emlékezetes kritikája szurt belé, s amely az évek során egyre gennyesebb, lobosabb lett. Már 1908-ban réges-régi irásában megfogalmazta Johnsonnak Shakespeare-ről irott könyvét olvasva, hogy "a nagy irók lassanként mind megtalálják a maguk ellenségeit. Az ellenségek pedig egész életükön át ebből élnek. Nevük ikerfogalom lesz az irókkal, akik őket is magukkal ragadják a halhatatlanságba...". /391/. Ebből a gondolatmenetből azonban korántsem azt a következtetést szüri le, hogy a nagy irók ellenségeit rendszerint a kicsinyes számitás vezérli, hanem hogy bátorságuk tiszteletre méltó, s hogy az irodalom akkor fejlődnék igazán, ha nem a nagy alkotó egyéniségek utján haladna, hanem ha annak az erővonalnak a mentén, mely az ő munkásságukból és az ilyesféle kritikai reflexiókból alakulna ki."...mi még csak meg sem merjük irni lángeszeink bátor, természettudományos életrajzát - irja ugyancsak az Irók ellenségei-ben -. A hatvanas években egy kritikus vállalkozott erre, de nemcsak a bicskája tört bele, hanem a dereka is. Egyetemeinken pedig katonai szigorral, szinte politikai hatalommal iktatják törvénybe minden irónk örök dicsőségét. "Talán Zilahy Károlyra, talán Beőthyre és iskolájára, a konzervativ irodalomszemlélet tabuvá merevitő, az igazi klasszicizmust megközelithetetlenné, hamissá tévő szemléletmódjára gondol. Ezzel szemben kora ifjuságától Gyulai kritikai magatartását vallotta ideáljának, mert az "önállóság vágya" s a "tömegekkel-nemtartás" vezérli, mert a legnagyobb életmüvekhez is mert

kritikával közeliteni, mert "Aranynak és Petőfinek méltó kritikusa volt". /Érdemes ilyen szemmel elolvasni Gyulai Pálról irott 1906-ok köszöntő esszéjét./ Nem vette észre, hogy miközben a konzervativ irodalomszemlélet statikus voltát támadta, a maga esztétikai ideálja is megmerevedett, mig a kritika szabadságért szállt sikra, voltaképp az önmagáért való kritika létjogosultságáért perelt. Ő, aki meglepően alacsonyra állitotta a mércét, amikor ifjuságában Szabolcska Mihályról vagy Pósa Lajosról irt, aki "hibátlan alkotásként" ünnepelte Turosányi Elek A kis Brisban-ját, 1927-ben, aki "izig-vérig magyar költő"-nek érzi Vargha Gyulát, éppen Adyval szemben válik engeszthetetlen kritikussá, őt tessékeli ki a magyar költészet nagyjai közül, s magyarságát érezi hignak, politikai verseit erőszakoltnak. Ez már nem egyszerüen a kritika szabadságának gyakorlati megvalósitása. Belejátszik e váratlanul, pusztitó energiával fellobbant leszámolási vágyába magánya is, kizártságának érzése, az a gondolat, hogy mig ifjuságának társai Ady emlékét őrizgetik, neki ott sem szoritanak helyet, az a tudat, hogy amikor uj utat akart kezdeni, s szinte a végtelenségig csiszolt müvészetét darabosabbra, közérthetőbbre cserélte, értetlenül, csodálkozva s bizalmatlanul figyelték, és nagyszabásu kisérlete visszhangtalanságba fult. Motiválja reménytelen szkepszise is, mely évek óta kisérti: szerinte a költő nem tehet eredményesen a közért, a közéleti költészet értelmetlen és haszontalan. Ezt fejezte ki az 1928-ban irt, kötetbe föl nem vett Politika cimü verse is:

Most már nem tudok elaludni, de ébren lenni sem,
félek az éjben és félek a fényben,
jajgatva tusakszom, gyülöljek, szeressek?
Ha pedig valaki kérdi, hogy mily párthoz tartozom,
ugy nézek rá, mint ki idegen csillagról való.
Egyedül megyek az utcán.
Lehajtom a fejem és sirok.

A magánnyal szinte ikertestvérként jár együtt a nihilizmus, a hitetlenség, annak a biztos tudata, hogy a "szellemidézés"-nek ugy sincs értelme:

Jaj, mért kiabál testemből a lélek?
Nem hiszek én már semmi csodában,
földindulás és szellemidézés
nem hozza nekem koldusi reményét.
Üres az égbolt és a szivemre
rácsapom én rég, szürke csokorként,
a nihilizmust.....

/Hang/

Igen, az Ady-pamfletben kétségtelenül ez az egyetemessé tágitott reménytelenség is jelen van, a megcsalatottságnak az az érzése, melytől 1919 óta nem tud szabadulni, hogy a "földindulás nem hozza...reményét". Ugyanez a kifosztottság-érzés, reményvesztettség él jónéhány nemzedéktársában is, akik hozzá hasonlóan nyilatkoztak az Ady-vitában. A jelt azonban kétségtelenül ő adta meg, Ő fujta meg az élesen visszhangzó harsonát, melyre innen is, onnan is kürtszó felelt, s Az irástudatlanok árulása /Különvélemény Ady Endréről/ A Toll-beli megjelenése után /1929. julius 14./ egysze-

riben megélénkült az irodalmi élet.

Joggal ingerelhette Kosztolányit az a kritikátlan rajongás, mely Adyt alaposabb elemzés hiján emelte a legnagyobbak közé /és fölé/, s amely egy táborba hozta a népiest és fajvédőt. "Ugy láttam - irja Az irástudatlanok árulásában -, hogy az a divat, mely Ady személye körül tombolt, immár elvált munkáitól, független tőlük, s azoknak, akik néger-lármával körültáncolják, egészen mindégy, hogy mit alkotott és mit nem, csak az a fontos, hogy unos-untalan tápot leljenek ideges lelkesedésük számára." Rájött, hogy egy vallással van dolga, s "a vallásos érzést tilos sérteni". "Egymás után tüntek föl Ady bibliamagyarázói. Ezek a verseit részint fizikai, részint metafizikai szempontból osztályozták, elsavanyodott, ködös agyukkal belepapoltak tücsköt-bogarat, minden zenére süket fülükkel tagolgatták ütemeit, s szines, dagályos visszaemlékezésekben örökitették meg azt a mozzanatot, mikor találkoztak vele." Az Ady-divat másik jellegzetessége, amelyik már feltünt az Édes Annában is: "Délelőtt Ady-matinék voltak, délután Ady-délutánok, este Ady-esték. Izgatott tömegek öklelőztek jegyekért, s a zenekari ülések pótszékein gyakran lehetett látni kisfiukat a dadájuk kiséretében, mig a Petőfi-centenárium alkalmával hangversenytermeink kongtak az ürességtől." Hevesen és jogosan kel ki a "bugaci" Ady-kultusz ellen is, "mely a legolcsóbb alibi-igazolás a müveletlenség ellen, s a legjutányosabb tagsági jegy az értelmiség urikaszinójába". Gunyorosan emliti, hogy "Ady köre mindig idegrohamot kapott, mihelyt egyesek arra céloztak, hogy a vezért kissé tulértékelik".

Amit eddig mond el, cikke inditékául, abban van némi igazság,/de elhallgatja, hogy konzervativ oldalról milyen éles vádak, rágalmak hangzottak el még mindig Adyról./ De mihelyt általánositani kezd, már érzik, hogy óhatatlanul a szubjektivizmus érvényesül véleményében, melynek elfogulatlanságát és objektivitását pedig nem is egyszer hangsulyozza. Azt az érzést kelti az olvasóban, hogy maga mögött tudhatja a szélesebb irodalmi közvéleményt is, a jobb irókat, akik "néha borzongva, néha mosolyogva szemlélték, hogyan fonódik egy koszoru csupa félreértésből". Másutt: "Egyre inkább növekedett azoknak a száma, éppen a modern európai szellemü irodalom legkülönbjeiből, akik a fékevesztett tömjénezők magasztalását gyermekesnek találták, s ugy érezték, Adyt mint költőt és müvészt, példátlanul, igazságtalanul, oktalanul tulbecsülik." A Toll-vita azonban korántsem igazolta ezt a vélekedését. Néhányan-inkább szükebb baráti köréből - ugyan csatlakoztak hozzá, sőt tul is licitálták némely vonatkozásban, de akikre leginkább számitott, s akik ifjuságában vele együtt vallották, hogy Ady beképzelt, üres "ripacs", időközben már óhatatlanul hatása alá kerültek, s fejet hajtva elismerték szellemi vezérüknek, a század legnagyobbjának. Babits is, Juhász Gyula is. Épp az Ady-vita visszhangja /392.//vagy visszhangtalansága/ döbbentette rá Kosztolányit, mennyire mások lettek esztétikai ideáljaik, mint annak idején. Hiszen megfogalmazza ő most is a maga eszményeit, de ezek nem sokat változtak ifjusága óta, amikor leveleiben az Ady-versek müvészi másodlagosságáról irt. Most is azt irja, hogy Ady "egyre-másra ontotta ve-

gyes értékü verseit, majd zuhanni kezdett abba a türhetetlen modorosságba, mely végül teljesen elnyelte". Gátlás és bizonyitás nélkül jelenti ki Adyról, hogy "gondolatvilágának főtengelye: a messianizmus, csak azért, mert a messianizmustól ő mindig is idegenkedett, ez tehát jó alkalom, hogy elmondhassa: Ady ilyen jellegü jelképei üresek s "pesszimizmusa nem mély, csak külsőleges. Alapjában egy felületes könnyen hivő optimizmus lakozik benne". Mindezek megvesztegetően szellemes aforizmák, csak éppen alig illenek Ady költészetére. Hiszen Adyban valóban a küldetéstudat számtalan változata fogalmazódott meg /amint erről Király István ir/, de egyszer sem ködös, illuzórikus módon. Az pedig, hogy nem pesszimista, hanem optimista, megint beszükitő értelmezés, hiszen egy költő világa sosem kizárólag sötét vagy világos szinekből épül. A kettő együtt van jelen, s Ady költészete többek között azért oly nagy és összetett, mert változatosságukból tudta felépiteni kifejezési tartományát.

Rendkivül igazságtalan az a mód, ahogy Kosztolányi összehasonlit. Előbb Adyt Petőfivel, majd Ábrányi Emillel, s könnyedén bizonyitja be, hogy mindkettőnél gyengébb költő, Petőfivel egyáltalán össze sem vethető, politikai versei pedig Ábrányiéinál fakóbbak, erőltettek. Mint ahogy az sem okoz gondot neki, hogy elvitassa Ady költői küldetésének őszinteségét, hogy igazolja: müvészi izlése ki-kihagy, hogy erotikus, izléstelen, müvészi eszközei pedig szegényesek. Mindezt ötletesen, az összefüggéseikből kiszakitott versidézetek büvészi forgatásával, a tényektől minduntalan

tündöklő könnyedséggel elrugaszkodva, tudatosan igazságtalanul és rosszindulatuan. Mert ezt a cikket semmi sem mentheti. Magánya és kitaszitottsága sem. A kritika szabadságáért váló látszólag báter sikraszállása sem. Elfogultsága teszi menthetetlenné, s az az izlésbeli konzervativizmus, melyet olyan engesztelhetetlenül gyülölt és ostorozott egyébkor.

Pillanatnyi elvakultságból táplálkozott volna e revizió? Aligha, hisz ugyanitt vall arról is, milyen mély féltékenységet érez, érezett Ady irányában: "Minden nagy költőnk, minden értelmes, müvelt olvasónk nevében vagyok rá féltékeny. Letagadnom ezt álszemérem volna. Ez a féltékenység jogos. Minden kritika első, ősi mozgatója a féltékenység." Ez a felfogás eleve kizárja, hogy objektiv igénnyel közeledjék Adyhoz, életmüvéhez, s ő vállalja is az elfogultság ilyen formáját: "Természetesen azon igyekszem, hogy csökkentsem költői hirnevét, melyet tulzottnak tartok, s azokkal, akik még gondolkozni hajlandók, szintén elfogadtassam álláspontomat. Elejétől végig egyoldalu maradok, szeretetlen is, mert - amint kijelentettem - nem szeretem őt, de remélem, hogy nem leszek sem pártoskodó, sem igazságtalan." Kritika cimü irásában /393./ - mely szintén az Ady-pamflet keltette viharok idején iródott - részletesebben is kifejti a kritikusi elfogultság "szükségességét": "Azt állitod, hogy kritikám elfogult. Ebben tökéletesen igazad van... A valóság mindig erősen befolyásol. Ezuttal a valóság az a mü volt, melyet megbiráltam. Nagyon nem tetszett. Ennélfogva bőszülten rontottam neki. Éppugy tudom

gyülölni a rosszat, mint szeretni a jót. Indulataimat elpalástolhattam, lehüthettem, jégszekrénybe tehettem volna, de ezt a piszlicsár ravaszságot méltatlannak tartottam önmagamhoz. Tudtam, hogy kritikám általa cseppet sem lesz "tárgyilagosabb'. Aki azt hirdeti, hogy az ő kritikája 'tárgyilagos', az tökfilkó vagy képmutató. Mihelyt annyira hat rá valami, hogy állást foglal, már kibillent közönyéből, már emberi, már elfogult. Ez az emberi elfogultság a kritika legfőbb erkölcsi és müvészi értéke."

Ritka az olyan kritikai jellegü irás, amely teljesen objektiv volna.De az elfogultságot kánonná emelni - a legnagyobb elfogultság, ami aligha teheti hitelessé, értékmérővé a birálatot. Igaz, Kosztolányi talán nem is birálni akart. Ady inkább ürügy volt, hogy kiirhassa magából egyrészt azt az ellenszenvet, melyet iránta érzett, másrészt hogy elmondhassa lesujtó, kiábrándult véleményét a politikai költészetről, a politizáló költőről és általában arról a közéletiségről, melyet Ady képviselt szemében."...a politikai költészet pusztulóban van - irja a Tollban -. Egykor, mikor az élet még nem hasadt rétegekre a munkafelosztás elve szerint, a társadalmak régi szervezetlenségében, mikor a sajtó, vezércikk, kortesbeszéd, parlament nem szippantotta el minden mondanivalóját, még lehetett tárgya és értelme. Tyrteus, aki egy kezdetleges ókori társadalomban 'lanttal kezében buzditja a csatát', azért megrázó, azért nem nevetséges, mert van reménye arra, hogy szavainak közvetlen hatása is lesz. A modern költőnek alig." Ady-reviziója végkövetkeztetéseképp igy fogalmazza meg a modern költő

szerinte legfontosabb hivatását:"...az, hogy a benne alaktalanul forrongó természeti erőket, melyeket értelemmel nem lehet megközelíteni, érzékletesen megformálja, mintegy létezőt teremtve a megfoghatatlanból, s ezzel a roppant munkával véget is ér hivatása. Ha politikai költészetre vetemedik, két veszedelem fenyegeti. Vagy néven nevezi, hogy mit akar, s akkor tartalmas, de müvészileg lapos és unalmas. Vagy pedig csak célszerre messziről, tétován, s akkor puffogóvá, fráziscséplővé, jelszavassá válik, afféle dörgedelmes néptribunná." Jellegzetesen arisztokratikus, esztéta felfogás ez, mely nemcsak Kosztolányit jellemezte e korban, hanem a világlirában is számtalan alakváltozatban jelentkezett. Vallói elitélték a társadalmi igazságtalanságokat, de féltve óvták a költészet hermetizmusát, s megvetették a néptribunt, abban a formában is, ahogy az Adyban valósult meg, az ő megtalált és vallott küldetéstudatában. A néptribun valóban kimondja, amit akar, nem kendőzi, rejtegeti érzéseit. De ez is történhet müvészileg magas fokon, mint József Attila Aragon vagy Eluard költészetében, mint ahogy a stilizált önkifejezés, a rejtőzködés és alakoskodás nem feltétlenül müvészi, s az hogy valaki nem természetes költő - mert Kosztolányinak ez az ideálja - nem jelenti azt, hogy közvetett formában a teljes világot sikerül kifejeznie.

Kosztolányi végkövetkeztetése: Ady csonka tehetség volt, akinek nincs helye a nagyok között. A revideálási kezdeményező értékitélete szerint nem is lehet, hiszen politizált, hiszen nem titoknak, hanem eszköznek tekintette a költészetet, s nem a szépséget

érezte a dolgok velejének, hanem az őszinteséget és az igazság szolgálatát. Ezeket - mint költői ideálokat - Kosztolányi még a Mezte-lenül őszinte számvetése után sem tudta elfogadni. Szkepszise, kiábrándultsága, magánya sokkal kinzóbb volt, semhogy hinni tudott volna a költészet társadalmi funkciójában s mozgósító erejében. Mert az alapjában elhibázott, igazságtalan, müvészileg is téves kiindulásu, rossz végkövetkeztetéshez jutó Ady-pamflet voltaképp ezekből táplálkozik, s ha e megtagadott eszmények nem igazolhatják is, azért motiválják, magyarázzák. Kosztolányi az igazi nagy tehetség pontosságával és alaposságával irta le, ábrázolta "a világ bánatát", és ő is, akárcsak például Whitmann, leirhatná e szavakat müvészi magatartása summájául:"... látom, és hallom, és hallgatok". /Ülök és hallgatok. Vas István forditása/.

Kihivásnak szánta az Ady-pamfletet, de maga is megdöbbent, mekkora vihart kavart. Jobbról és balról a felháborodás valóságos pergőtüze zudult rá, és a hatalmas lármából nem hallott ki a néhány egyetértőnek az övéhez hasonló tónusu hozzászólása. Még az emigráns magyarok is megmozdultak, felháborodott leveleik keresztezték egymást, s egyszerre eszükbe jutott minden: a Pardon-rovattól az Uj Nemzedékig. Révész Béla irja Hatvany Lajosnak Berlinben, 1929 juliusának legvégén: "Ami az Ady-veszekedést illeti, elképesztőnek és undoritónak találom. Ma Békéssy elküldte Kosztolányi cikkét, elolvastam és majdnem hánytam ettől az undokságtól. Egy szerencse: buta a barátunk, minden rosszhiszemü szava mögött olyan közönséges és kicsinyes lélek nyilatkozik meg, hogy meg lehet

vetni. 'Az irástudatlanok árulása'! Jó! Mit árulnak el az 'irástudatlanok'? Ez a Kosztolányi irástudó és olyan büszke és öntelt arra a kis müveltségére, mint a hörcsög a téli zsákmányára a magántulajdon szent nevében."/394./

Kosztolányi persze nagyon is jól tudhatta, mint vélekednek róla azok az irók, akik akkor szorultak az emigrációban, amikor ő a Pardon-rovatban vagdalkozott./395./ Annál izgagottabban várta, várhatta, hogyan reagál majd a Nyugat főként pedig Babits /akivel ifjuságukban egyetértettek Ady értékelésének kérdésében/ a támadásra. Nyilván nem lepte meg Fenyő Miksa kemény válasza/396./, hisz jól tudta, hogy Fenyő Ady-rajongó, aki ezt ugyanolyan nyiltan vallotta meg, ahogy Kosztolányi hivalkodott elfogulatlanságával. Lehet, hogy fájdalmasan érintette Fenyő igazsága, mely szerint hosszu-hosszu évek óta készülődött a nagy leszámolásra s most, az Ady-revizió kezdeményezésével, végre meg is valósithatta. "...maga szolgáltatott önmagának bizonyságot arról, hogy bátor ember, amire talán szüksége is volt." Kosztolányi azonban azt is nagyon jól tudta, hogy Fenyő Miksa nem a Nyugat, még akkor sem, ha egész életét a lapra tette föl. Babits nyilatkozatát várta. Babits több izben is állást foglalt a revizió kapcsán./397./ Noha elismerte, hogy az irodalmi élet telve van hiénákkal, akik állandóan kikezdik azok erejét és tekintélyét, akik "az Érték és Szellem erejét" képviselik, s nyiltan szólt arról, hogy ő is megbélyegezte azt a primadonnakultuszt, mely lármájával eltorzitotta Ady igazi nagyságát, mégis érezhető volt, hogy - Ady mellett állt.

" Miért éreztem én magamat bántva - irja majd nekrológjában mindkettőjük álláspontjának magyarázatát keresve /398/ - , miért kellett tollhoz nyulnom és visszabántanom őt, mikor - igazában hiven önmagához, mert álláspontja kezdettől fogva ugyanaz volt, s az őszinte irástudó bátorságával a közvélemény terrorja ellen - kimondta véleményét a nagy költőről, akit ő nem tartott oly nagynak? Valami mély ellentét szólalt meg itt is közöttünk, vagy csak az igazságtalannak tudott kritika ingerelte föl amugy is rossz egyensulyu idegzetemet?" E kései töprengés azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy Babits okkal védte meg Adyt a támadás ellen. Kosztolányin pedig épp ez a védelem ütötte a legmélyebb sebet./399./ Ugy érezte, hogy Adyról nemcsak a maga véleményét mondja el, hanem irótársaiét is, kivált épp azokét, akik ifjuságukban az övéhez hasonló elveket vallottak. Az ő világképe, esztétikai elvei, etikai magatartása fő vonalaiban változatlan maradt az esztendők során. Még akkor is, ha müvészetét egyre inkább az élethez, a valósághoz igyekezett közeliteni. Lelke legmélyén megmaradt lateiner értelmiséginek /noha megélte és ábrázolta lassu széthullását, válságát/ a müveltséget tartotta legnagyobb kincsének a napi eseményektől, a politizálástól való érintetlenségét etikája legfőbb tartópillérének. Körülrajzották azok a "cimborák és pajtások", akikről <u>Titkok</u> cimü tárcájában rajzol megsemmisitő képet, /4oo./ akiknek "mások élete olcsó", s akik bizonyára összecsippentették a szemüket, amikor a revizióra vállalkozott, hogy aztán ellépjenek mellőle a felháborodás zaját hallva. Valóban szálegyedül maradt, mint

A meztelen király cimü "megfejelt Andersen-mese" idegene, aki ki merte mondani, hogy a király meztelen, s a felháborodott tömeg dühe tüstént ellene fordult. /4ol./ Kosztolányi csak abban tévedett, hogy az ő királya nem is volt, de a revizió után sem lett meztelen.

Az Ady-revizióban Kosztolányi nemcsak régóta parázsló ellenszenvét igyekezett magából kiirni, nemcsak az igazságtalannak és tulzottnak tartott Ady-kultuszt akarta megtámadni, nemcsak a szerinte jogosulatlanul kapott babérokat akarta letépkedni az Ady-szobor homlokáról, hanem az esztétizáló értelmiségi magatartás középutas eszményét is igyekezett megfogalmazni. Távol minden politikától, távol a közélettől, távol az élet eleven áramától születik az igazi, az érzelmeknek változásától és az ész hideg kontrolljától egyszerre szabályozott müvészet, ez a gondolat is ott munkál a revizió mélyén. Nem harmadik utat keresett Kosztolányi, hanem középutat, az ellentétek kiegyenlitését, egyfajta hermetikus müvészideál igazolásául.

Fontos és érdekes az a kisebb cikke, melyet az Ady-revizió utáni lázas, zaklatott lelkiállapotában vetett papirra, s amelyben teoretikusan is megfogalmazza e középut lehetőségét: "Sehol a földgolyón nem választják el az érzést az értelemtől oly mereven oly határozottan, és - tegyük hozzá - oly sikerrel, mint minálunk. Az érzés: a termékeny homály. Az értelem: a meddő világosság. A sziv: forró. Az agy: hideg. Müvészi tájboncolóink szemrebbenés nélkül vallják ezt az iskolásan-avult megkülönböztetést, mely valamikor a lélektan regényes korszakában jött létre. Általában

az mondhatnám, hogy a szegény értelemnek 'rossz sajtója' van. Nem divatos. Ajánlatos nem láthatóan viselni, amennyiben van, s inkább azzal hivalkodni, mennyire csak az a bolond jó szivünk vezet. Nyelvünkben az őrült szó hovatovább diszitő jelzővé válik... Én ezzel szemben azt tapasztalom, hogy az igazán ösztönös lángelmék, akik lázas révületbe tudnak ragadni, értelmileg is fölöttünk állnak...Az értelem nyilván megmunkálja az anyagot, az érzés pedig azt a titokzatos formát adja neki, mely minden matériát elfogadtat. De az agyat és a szivet nem tudom megkülönböztetni... Annak idején gyakran jártam boncolóterembe, ahol állati voltunk szemlélete szerénységre, alázatra tanitott. Nemegyszer kezembe vettem a különböző szerveket, amelyeket a szolga vizvezetékbe kapcsolt gumicsővel mosott tisztára, az agyat, ezt a puha, gyöngyházszinü pépet, és a szivet, ezt az óriási vörös izmot. Egyiket éppely rejtélyesnek éreztem, mint a másikat. Azóta ez a kettő eltéphetetlenül egy előttem." /4o2./

Nemcsak az alkotás folyamatát, a valóság müvészi ábrázolását szemlélteti el itt, hanem igyekszik egy alkotói modellt is felállitani, s ennek lényegét igy foglalja össze: "Valószinüleg gondolkozó szivünkkel és hevesen dobogó, lüktető agyunkkal alkotunk". /4o3./ Ez persze megint Kosztolányi paradox játéka. De a játék mögött a valóság és az irói hivatás nagyon is komoly értelmezése rejlik. E szerint a szemléletmód szerint az alkotás nem lehet azonosulás, az iró nem válaszolhat közvetlenül a világ kihivására, csak elvonatkoztathat, s a maga érzületeinek kohójából választ-

hatja ki az alkotás izzó gyönyörüségét. Tipikusan arisztokratikus esztétizáló megfogalmazás ez, mely kezdettől jellemezte Kosztolányit és végigkisérte - különböző alakváltozatokban - élete végéig.

Mint ahogy arisztokratikus ideálja fogalmazódik meg abban a jegyzetében is, melyben arról ir /4o4/., hogy nem politizál, mert a politika szolgálata csak relativ lehet, hiszen tartozzék valaki bármely napilaphoz, bármely irányt a zászlajára tüző ujsághoz is, csak fizetett munkás, robotember marad. "Nem is jegyeztem soha politikai cikket - irja magatartását kommentálva-magyarázva -, ami arra vall, hogy nem is vállaltam vele közösséget." Fel sem merül benne, hogy valaki belső hittel, az azonosulásnak adys elkötelezettségével vállalhatja egy politikai eszme szolgálatát.

Az Ady-cikk utáni felzaklatott lelkiállapotáról, összekuszálódott érzés- és gondolatvilágáról nagyszerüen vallanak jegyzetei. Teljes értékü vallomás a Kő cimü kötetbe föl nem vett verse is 1929-ből. Tétovasága, magánya uttévesztésének lehetősége talán ebből bomlik ki a legteljesebb lirai hitellel:

Elfordultak azok, akiket szerettem,
Bilincsbe vertek, aztán tovamentek.

Rozsdás lett az arany, mihelyt hozzáértem,
Kezembe az ezüst egyszerre megvakult.

Halálorditás szólt az anyaméhből.
Véres kezével megütött a gyermek.

Most járok az utcán. Lóg a kabátom.
Nincs senkim. Rokonom a kő.

Valóban: jórészt magára maradt az Ady-kérdésben. "Igazuk van azoknak a barátjaimnak, kitünő költőknek és jeles iróknak, akik a multban és a jelenben, levélben és szóban többször tanuságot tettek arról, hogy ebben a kérdésben hasonlóan vélekednek, mint én, de ezuttal hallgattak ..." - veti papirra félig-meddig önigazolásul, magyarázatul. Széchenyihez hasonlitja magát, aki a nemzeti önismeretnek hasonlóan önkinzó őszinteségü utját javallotta, sürgette kortársaitól /nem véletlenül lesz a Lenni vagy nem lenni keretjátékának hőse is ő/. "A nemzetgyalázásnak azt a magasztos formáját müvelem, mint Széchenyi István" - irja, megfeledkezve arról, hogy a történelem egy bizonyos helyzetében, amikor az események tulléptek koncepcióján, Széchenyi is jóvátehetetlenül magára maradt. Nem azért, mert az igazság kimondását sürgette, hanem mert csak részigazságokat mondott ki. Magamagát is próbálja vigasztalni, ugy érzi, hogy élete "tiszta" lehetett, ha támadói csak ily keveset tudtak felhozni ellene. S ujra meg ujra igyekszik egyetemes érvényüvé tágitani mindazt, amit Adyról mondott el:"...a magyarság csak akkor alkothat nagyot, ha - - európai érték lesz, s belül magyar, vagyis e nyelvben lelkedző, ösztönös, fényes/?/ és bátor." /4o6./ De megint nem veszi észre, hogy Ady költészetét voltaképp ezek a jegyek teszik egyetemessé és európaivá. Az "európaiság" fogalmát ugyanis Kosztolányi is, de a hozzá hasonlóan gondolkodó polgári humanista irók is ugy értelmezték, hogy az szükségszerüen kizárja a politikus költészet lehetőségét, a humanitást eredeti jelentésétől elvonatkoztatva általános emberivé redukálták, nem vállal-

va a korban, a társadalmi adottságok között élő emberért való szolgálat müvészi lehetőségét. Babits hatalmas müve, a Jónás könyve, azért válhatik a kor egyik legjelentősebb költői hitvallásává, mert benne épp azt fejezi ki, hogy ez az eszmény, a csak az általános emberi kérdésekre figyelő gesztus nem elég és nem alkalmas arra, hogy a költő teljesitse tehetsége parancsát. Jónás "rühellte" a prófétaságot, s szivében haraggal gondolt az Istenre, mert az ujra meg ujra prófétálni küldte, s nem döntötte romba a bünös Ninivét. Az Ur azonban arra figyelmezteti: ne lázadozzék, hanem teljesitse azt, amire küldték. S hogy Kosztolányi szivében is megfogalmazódott e kétség, azt jól bizonyitja az Orditás az erdőben /1929/, melyben korántsem egyetemes szinten, de hitelesen fogalmazza meg a polgári humanista müvész természetes bizonytalanságát, belső válságát:

Uram, irgalmazz! Add nekem kegyed!
Elmult megint egy év a régi csendben!
De most fölorditok egyszerre! Negyven!
Eszembe jut minden! Hová megyek?

Hová viszel? Tán pihenek egyet?
E kőre itt! Hagyj kicsit megpihennem!
Vagy mint a vásott gyermek bőgni: nem! nem!
Nem akarom! De hogy? De mit tegyek?

Én mentem eddig, nem gondolva, merre,
beléfogódzva atyai kezedbe,
de most velőm és vérem összefagy.

Amint vezetsz itt e homályos erdőn
és nem látlak, én Alkotóm! Teremtőm!
Én Rombolóm! Félek veled! Ki vagy? /407./

Ezekben a hetekben, hónapokban valóban megingott egyensulya, s nem is tagadta: nagyon fájtak az ellene inditott támadások. "Készséggel elismerem, hogy levertek - mondja egy interjuban az év végén -. Minden bátor vélemény, minden forradalom sorsa az, hogy leverjék."/4o8./ De a vereség sokkal jobban megviselte, mint a külvilág sejti. Évekig hordja magában a tőrt, melyet tulajdonképen maga szurt oda. Kételkedni kezd ismét a müvészi hivatás értelmében, s ujra megzenditi a képet, a clown-téma egyik változatát:

Olyan ma a költő, mint a falu bolondja, aki magában énekelget,
és jár és hadonász és rázza a fejét és felesel a szelekkel.
Nincs senki barátja, csak az emlék, csak az utcai fák, csak a varjak,
S köszönti a holdat a temetőn tul, ezt a betegarcu vézna zsiványt.
Hallgatja ő a szegények, az árvák hosszu, ugató zokogását,
kik egy deszkapalánkra borulva okádják a könnyet, a sóhajt, köpik a kint.
Hallgatja a csöndet is és a kutyákat, kik elmebajosok módjára alusznak,
riadnak az ólban, és kiszaladnak, marják a semmit, a hig levegőt.
Látja a bérházak ragyogását, sárga özönben az ablakokat fönn,
hol mint valami, mennyei tüzvész lángolni látszik a szeretet.
Ugy vágyik a szive, hogy odafusson, ugy vágyik a szive, hogy leboruljon,
nyugtot találjon, teritett asztalt, kályhaderengést, jó szavakat.
De tudja, hogy itten nincsen ilyesmi, előre tudja azt, amit ismer,
és unja a szót, amit hallani fog majd, mindazt, ami van, előre un.

/Izgatott séták/

A magyar irodalmi közvélemény sem tudott napirendre térni az Ady-revizió fölött. Évekig emlegették. Lengyel Menyhért egyik 1936-os levelének tanusága szerint, még hét évvel az ügy után is haraggal gondol Kosztolányira: "...emberileg nagyon sajnálom, bár nekem sohase volt esetem, megvallom, még iróilag sem,/.../ s épp a multkor boszankodtam megint rajta Adyt olvasván, hogy ez mert reviziót csinálni Adynál...". /409./ Pedig egyvalamiben azért igaza volt Kosztolányinak, s ezt emeli ki a Korunkban megjelent cikkében Komlós Aladár: a nagy felzüdulás is bizonyitotta, hogy Adyból valóban divat lett, s hogy sokan csapódtak táborába olyanok, akiknek nem lett volna ott a helyük. Különben a "vita" még sokszor fellobban majd, ujabb nemzedékek ütköznek össze Ady vagy éppen Kosztolányi védelmében, jelezve, a kétfajta költői magatartás kibékithetetlen ellentétét.

Kosztolányi nyugtalan, vivódó, megoldást kereső lelkiállapota nemcsak szétszórt jegyzeteiben, cikktervében nyert megfogalmazást. Szokása szerint kisebb cikkeiben, tárcáiban is megpróbálta magából kiirni kinzó bizonytalanság-érzését. Egyik jellemző, érzelmi labilitásáról sokat eláruló müve az Esti Kornél naplója /411./. Ebben azt az Esti Kornélt idézi ismét, aki közösnek vallott ifjuságukban olyan megdöbbentő tréfákat eszelt ki, s arra buzditotta iróját, alteregoját, hogy fittyet hányva a konvenciókra döbbentse meg a polgárt. Jellemző kis részlete e naplónak, melyben arról elmélkedik, hogy "lépten-nyomon szeretnék buta, minden értelem nélkül való meglepetéseket okozni, akár a Sors". De ezek a meglepetések voltaképp bagatell apróságok, vásott ostobaságok /Kosztolányinak jellemzője,

hogy a nagy dolgokat is elbagatellizálja. Jelen esetben az Ady-revizió nagy viharában jól esett neki a világot oly könnyedén semmibe vevő Esti Kornél bőrébe bujni, s azon eszmélkedni, milyen érdekes lenne, ha levágná a kutyákat a pórázról, s ő mászna egy ideig négykézláb a gazdája mögött, hogy elsőnek élvezhesse kábult meglepetését./

A maga "szenvedő-vérző, igaz müvész" voltát panaszolja egyik Ákombákomában /412./: "Ősz a gyorsvonatból. Nyárfa, zuzmarás fővel, zöld és ezüst. Bükk, olyan szinü, mint az a piros bor, melyet vizzel higitottunk föl.Szilfa, merőben rozsdás. Juhar, sárgaréz levelekkel. Messze, a szőlő pásztái mögött szerényen egy bokor királyi biborban. Milyen szépek. De vajon kinek szépek? Ezen az elhagyott vidéken rájuk se néznek. Nyilván titokban, szenvedélyből, maguk számára üzik a szépséget. Tárlat, közönség nélkül, szerzői est, üres ház előtt. Szenvedő, vérző, igaz müvészek. Vannak még ilyenek is."

A magányos ember megvetésével, fölényével számol be a "közvélemény" befolyásolhatóságáról, tévedéséről /413./. Kis történetet mesél el, hogy a kalauz nem akarja addig elengedni a zsufolt kocsit, mig az uj utas le nem száll. A siető utasok felzudulnak, követelik, hogy szálljon le. Aztán kiderül, hogy a kocsiban van még hely, bőven. A magát orvosnak valló férfi fennmarad, s most a közhangulat egységesen mellette foglal állást. Ebből az iró ezt az arisztokratikus következtetést vonja le: "Ezek itt külön-külön bizonyára mind derék, jóravaló, eszes emberek. Együtt azonban bor-

zalmasak. Nem tudom, mikor félelmesebbek, akkor, amikor annyira határozatlanok, vagy akkor, mikor annyira határozottak. Óvjon meg az Isten minden jótét lelket, hogy valaha is rájuk szoruljon, s tőlük várja a megértés, a becsülést, az igazságot. "Itt ugyanaz a heroikus pesszimizmus fogalmazódik meg, mely a Marcus Aurelius cimü versének is alapérzése, a vivódó költő kiutkeresésének egyik alternativája.

Mi is vonzotta Kosztolányit éppen Marcus Aureliushoz, a császárság bukása körüli időszak nagy sztoikusához, a kései "sztoa" egyik legnagyobb hatásu tagjához, aki "Elmélkedései"-ben görögül foglalta össze tanitását? Talán elsősorban épp a sztoicizmus leghatásosabb s az évszázadok során tovább élő gondolata, hogy a boldogság tulajdonképpen független az erkölcsön kivüli tényezőktől. A középutat kereső Kosztolányit nyilván vonzotta Marcus Aureliusban az is, hogy az ellenségeivel folytonos harcban álló császár, aki iszonyu áldozatokat hozott a Birodalom szuverenitásának megőrzéséért, ki tudta magában alakitani a lélek harmóniáját és egyensulyát. A maga életének, az Ady-revizió körüli zaklatott lázas hónapok megnyugvását kereste, amikor Marcus Aurelius cimü versével megpróbált pontot tenni magában e balul sikerült kisérletére.

A versben még egyszer megfogalmazza azt az ars poeticáját, mely kezdettől jellemezte költői magatartását, s ami oly messze távolitotta el minden váteszi gesztustól /Adytól is ez taszitotta, mert helytelenül ugy érezte, hogy ez csak szerep s nem vette észre a népért szóló küldetését és felelősségét/:

Semmi, ami barbár
nem kell soha nékem, semmi, ami bárgyu.
Nem kellenek ők se, kik titkon az éggel
rádión beszélnek, a jósok, a boncok,
a ferde vajákos, ki cifra-regéknek
gőzébe botorkál, csürhe-silányok,
kik csalva, csalatva egy jelre lehullnak,
s ugy fintorog arcuk,
mint a bolondé.

Itt a fajvédőkkel, a népi mitosz teremtőivel szembe is fordul, tőlük is elhatárolja magát: a turáni magyaroktól, a lovat áldozóktól. Indulatának éle leginkább nyilván Szabó Dezsőt éri, aki a Toll-vitát kiváltó Ifju szivekben élek c. kiadványt bevezette, s az 1928-as nagy diákmegmozdulás Ady-ünnepségének választott szónoka volt. Azt a tipust vallja ideáljának, aki ki akarja fejezni a "Meduza-valóság kő-iszonyatját", s akinek beszéde olyan egyszerü, mint az evangéliumi emberé, aki csak ennyit mond: igen, igen; nem, nem:

Csak a bátor, büszke, az kell nekem, ő kell,
őt szeretem, ki érzi a földet,
.....
s szól: 'ez van', 'ez nincsen',
'ez itt az igazság', 'ez itt shamisság',
s végül odadobja férgeknek a testét.

Ez uj hang. A haláltól, elmulástól iszonyodó költő, miközben az élet végső kérdéseinek megoldása felé szeretne közeliteni, most már a halál arcába tekint, "koszoruja izzó szomoruság", s vállalja utjának legvégső következményeit is, s császári palástját, me-

lyet eddig viselt, rongyokra szakitva, de költői érintetlenségét büszkén óva-védve szárnyal föl a kicsinyesnek, hitványnak érzett valóság fölé:

Messze vagyok már, messze ropültem,
messze az olcsó, hig dudaszótól,
dél és nyugat között csapong az én lelkem,
mindig szabadabban.
Álarcomat itten elvetem, aztán
ujra felöltöm,
s járok mosolyogva,
tanulva, a türést,
a hosszu alázat gőgös erényét,
szenvedve a mocskot, rejtve riadtan
rongyokra szakitott császári palástom.

Kosztolányi valós lelkiállapotáról az a kép árulkodik, melyben rongyokra szakitott palástja riadt védelméről ir. Mert a riadozó, tétovázó ember tudott bátran, szenvedélyesen védelmezni is, ha ugy érezte, jó ügyet szolgál. Gellért Oszkár mondja el Kortársaim cimü könyvében, mily nagy jelentőséget tulajdonitott például 193o-ban irott-elmondott Lenni vagy nem lenni cimü tanulmányának./414./ Igaz, önmagát is beleirta ebbe, hiszen a zaklatott, hol elfuló lélegzetü, hol ziláltan felkacagó, a téboly határán egyensulyozó Széchenyi alakjában őt sejthetjük az Ady-revizió utáni tépett lelkiállapotában. A maga legszemélyesebb véleményét fejti ki, amikor elmondja, hogy kritika hiján senyved a magyar irodalom, s ebek harmincadjára került a gondolatszabadság. Az irodalom érdektelenné vált, az iróról pedig megfeledkezik hálát-

lan utókora. Eltünt a nemzeti szellem, "valami hideg nemzetköziség lépett a helyébe". Hanyatlóban a nyelv csillaga, "uj kor következett el, a nemzetköziség jazzband kora.". Igaz, megforditja ezután a gondolatsort, s a sorompók lehullásának előnyeit is igyekszik megrajzolni. Mindvégig hangsulyozza azonban, milyen nagy a belső önépités, a hagyományok összetartó ereje és jelentősége épp ebben a gépiesedő világban."...lenni vagy nem lenni? - veti fel a kérdést még egyszer, tanulmánya befejező részében, s igy válaszol Hát igenis, lenni, lenni; elsősorban embernek és emberiesnek lenni, jó európainak lenni és jó magyarnak lenni, kétfelé vivó nyugatinak és keletinek, nagyrafeszülő alkotó-akaratnak s alázatos munkásnak. Aki Rolls-Royceról és kéjlakról álmodozik, az távozzék innen. Aki csak a 'mester' cimre tart igényt, s nem arra, hogy egy nép tanitómestere legyen, annak itt nincs helye. Akiben nem szunynyad egy szikra a széchenyis épitők hitéből, apostoliságából, az nem való ide. Azt a lelket és nyelvet, melyet rövid időre örökbe kaptunk, uj szellemmel fényezve, csorbitatlanul át kell adnunk utódjainknak. Ez a küldetésünk - 'áldjon vagy verjen sors keze' -: ez a mi küldetésünk. Kissé lehajtani a fejet. De a szivet, azt föl, föl, barátaim."

Illés Endre rajzol finom képet /415./ a nyelvmüvelő Kosztolányi belső fejlődéséről, szemléletének gazdagodásáról. Első cikkeiben valóban volt valami kazinczys attitüd, vonzotta maga a szerep is. A harmincas évek fordulójára azonban megérett benne a felismerés, hogy a nyelvmüvelés és a nyelv védelme nem egysze-

rüen nyelvészeti kérdés, hanem morális is. Ennek a felismerésnek szép bizonysága az 193o-ban irt A magyar nyelv helye a földgolyón /416./ cimü tanulmány, mely a Lenni vagy nem lenni más irányu kifejtése, s kissé európai távlatba emelése is. Elismeri, hogy "szerencsétlen világrészünk...bohócköntősben táncol", hogy Európa nyelvi helyzete jóformán áttekinthetetlen. De ebből nem azt a következtetését szüri le, amit Antoine Meillet, a Collége de France tanára, aki Nyelvek az uj Európában cimü könyvében azt szorgalmazza, hogy a "nagy" népek "nagy" nyelve legyen a fejlődés iránymutatója. "Mit jelent ez? - teszi fel a kérdést Kosztolányi - Se többet, se kevesebbet, mint azt, hogy a nagy halak előbb-utóbb be fogják kapni, és föl fogják falni a kis halakat nem rosszindulatból, hanem szeliden és szinte békésen, az emberi müveltség nevében, a haladás nagyobb dicsőségére, ugyhogy a kis halak a maguk jól fölfogott érdekében csak hálásak lesznek majd a nagy halaknak, melyek ilyeténképpen megmentették őket szenvedésüktől és részeltették a civilizáció kéjében." De nem elégszik meg e meglehetősen gunyos kórképpel, hanem a költő érzékenységével tapint rá a kor mélyén feszülő, robbanásra kész, valós problémákra is: "Egyelőre még derengeni se látjuk azt a várva-várt szellemet, mely csak annyira is egybefogná az emberiséget, mint a középkor vagy a reneszánsz. Nem látjuk azt az uj világot sem, mely a háboru véréből és romjaiból keletkeznék. Csak ujabb vért és ujabb romokat látunk,ujabb lélektiprásokat, anyanyelvek üldözését, iskolák önkényes betiltását, hirlapok elkobzását, szinészek kibotozását, a lelkiismereti

és gondolati szabadság ellen való ujabb és ujabb merényleteket."

Ez már az imperialista válságot megélt író hangja. Ebben a közegben, a sötéten felkomorló háttérben a nyelvet müvelni, tisztitani, idegen behatásoktól védelmezni, állásfoglalást is jelentett. "Civilizációnk gyökerességét" emlegetni voltaképp a fenyegető német befolyással szemben való kiállásnak számitott. Mint ahogy bátor tettnek értékelhetjük a félelmetesen ironikus Tulvilági sétákat is, 1931-ből /417./ A csapongó, szellemes történet, melyben Kosztolányi nyelvromlásunk állapotáról rajzol pontos látleletet, jó alkalmat ad arra is, hogy szenvedélyesen ostorozza azokat, akiket ebben felelősnek érez, s élesen birálhassa a sznobokat, a városi kispolgárokat, akik kiszolgáltatják a magyar nyelvet: "Többé-kevésbé mindenki bünös ebben, egyének és tömegek, falu és város, hivatalos és nem hivatalos közegek egyaránt. Közönnyel tekintenek nyelvünkre, mely mostoha századokon át nőtt nagyra, amikor idegenek tiporták, s börtönbe vetett iróink a vérükből, a bilincs rozsdájából kevertek tentát, hogy följegyezzék egy elfeledett szavunkat. Most nem idegenek irják nyelvünket, hanem itthoni tudákosok, akik mindent kifejezőbbnek, előkelőbbnek vélnek, mihelyt külföldi, az itthoni félmüveltek, akik oly európaiak, hogy Dosztojevszkijt is 'német eredetiben' olvassák, az itthoni nyeglék, akik minden paréjt,csiricsárét, uraságoktól elhajitott üveggyöngyöt fölszedegetnek, hogy magukra biggyesszék, akár a vademberek. "És sürgeti, hogy a tudomány müvelői is hagyjanak föl az elvont elméletesdivel, lépjenek elő és foglaljanak állást."Csak

azt furcsállom - irja szenvedélyesen, ő, aki nemrég még oly féltve óvta-védte az irodalom hermetizmusának eszményét -, miképp birják megőrizni tárgyilagosságukat, ...amikor ennek az élő szervezetnek az idegrendszere bomlik, vére senyved, bőrét kelések tarkázzák, és látják, hogy hovatovább már nem is lesz élő szervezet, hanem halott szervezet. "Ezért is vállalt szerepet a Nyelvmüvelő Társaságban, s ha elképzeléseibe belejátszik is arisztokratizmusa, tagadhatatlan, hogy a nyelv védelmével és a hagyományok őrzésével a humanista tiltakozás egyik lehetséges formájának adta bátor példáját.

Az Ady-pamflet miatt mély válságba került. Volt fegyvertársai szembefordultak vele. Tekintélye azért emelkedett. A fiatalok figyeltek rá, tanácsait várták, a nyelv ügyéért folytatott harca pedig fegyverbarátokat szerzett számára. Hogy milyen sok szál füzte mindig is a fiatalokhoz, arról szépen vall a Tavaszi látogatásban, /418./ melyben az ifjuság frissességét és "tavaszi kedvét" őrizgeti, de hogy ő maga milyen volt velük szemben, arról képet rajzolhatunk az olyan emlékezésekből, mint például Tolnai Gáboré az Örökség és örökösök cimü kötetben./419./. Ő segitette publikációs lehetőséghez a fiatal Berda Józsefet, támogatta József Attilát, és megkülönböztetett szeretettel igyekezett segiteni ifjabb pályatársainak érvényesülését. A hivatalos elismerések sem késtek, 193o-ban választja tagjai közé a Kisfaludy Társaság", a székfoglaló ülésen ólomszürke arccal olvassa föl az Életre-halálra és Európa cimü verseit. - irja felesége -...Nyilvánvaló, hogy nagyon mélyen

hat rá az esemény, sok minden felhánytorog benne a multból és talán a jövő kétségeiből is." /42o./ Valóban életének jelentős eseménye lehetett ez a nap. Hiszen végre jutott abból az elismerésből, melyre mindig vágyott. ~~És tudta azt is, hogy a tagsága összefüggésben lehetett az Ady-revizióval.~~

Az Életre-halálra bevezető négy versszaka egy uj, immár a kor égető sorsproblémáira is figyelni kész költői magatartást sugall:

Mint aki bucsuzik, beszélni
akarok.

Itt éltem én, vér véretekből,
magyarok.

Mint akit égő szókra gyujt föl
a halál.

Szájam kigyulladt viziókat
kiabál.

"Élő bilincs, forró bilincs, te / szeretet" - irja ugyanitt, mintegy egész életének summázatául, a régi szerelmek és lázak büvöletében, de tekintetét immár uj távlatok felé emelve. Nem tagadja meg magát, hiszen ezt a versét is erősen ~~multszemlélet~~ át-meg átszövi a nosztalgikus emlékezés liraian tovazengő bus csellóhangja. Mint ahogy ugyanez az alapérzése a csodálatos Félmult cimü tárcának is, amelyben már-már idilli szinekben idézi meg azt a kort - a századforduló korát, a lateiner értelmiség delelőjét -, "mikor az emberek nem foglalkoztak válságokkal, pénzügyi nyomorral, közé-

lettel, csak élettel, ki-ki a maga mesterségét folytatta, s az volt az esemény, hogy eljött a tavasz, hogy farsang lett, hogy kinyilt a korcsolyapálya."/421.//De az emlékezésnél is erősebben szól ki a versből az együvé tartozás vallomása, a sorsvállalás szép mozdulata. A "század vak zürzavarából" fordul Európa felé a másik székfoglaló versben, mely mintegy kiegészitője ennek. Ebben az internacionalizmus, vagy az ő szóhasználatával "nemzetköziség" jelszavát fogalmazza meg, de nem abban a "hideg" formában, melyet nagy, számot vető cikkeiben ostorozott, hanem abban a biztos tudatban, hogy bárhova vetődjék is, "sokszáz rokona van". Csodálatosan szép, vallomásos szavakban fordul Európa költőihez, hogy a szellem emberei együtt épitsék "a vaksi vakondok alagutja" fölé a "kemény szeretetből" és a"légi szavakból" épülő várat:

Fogadjatok engem
ti is szivetekbe,
s ti távoli népek
kürtösei, költők,
pereljetek értünk otthon a mivélünk
perlőkkel, anyánkért, s mi tiértetek majd
itthon perelünk, hogy élhessen anyátok
Kiáltsatok együtt,
Európa bátor szellemei, költők,
hogy gyáva vadállat bujik el a vackában
és vaksi vakondok fur alagutat.
Daloljatok együtt,
fények, fejedelmek, szellem-fejedelmek,
hogy lélek a várunk, légvár a mi várunk,
ezt rakjuk az égig, kemény szeretetből
és légi szavakból.

Kezdjetek elölről épiteni, költők,
légvár katonái.

"Milyen szép is volna - és milyen jó -, ha a világot a szépség váltaná meg." - irja nagyjából ugyane gondolat prózai változatát a Szépség cimü jegyzetében, 1932-ben. /422./

Érdekes nyomon követni Kosztolányi világszemléletének ujabb változását. Ady-reviziója után, noha szivében keserü sebeket őriz, hivatalos elismerésben részesül, s 193o-ban a PEN-Club elnöke is lesz /és erre a tisztségre, melyet ugyan - Németh Andor elbeszélése szerint/ 423./ - meglehetősen nehezen szerzett meg, aligha volt nála alkalmasabb magyar iró hiszen kitünően beszélt nyelveket, mig nagy müfordító pályatársainak többsége inkább csak olvasott. A Magyarországra látogató irók többségét ő kalauzolta, tekintélyét emelte, hogy a Néró német kiadásához Thomas Mann irt méltányló bevezetést. Még évekkel Kosztolányi halála után is iránta érdeklődtek a Budapestre érkező külföldi irók. 424./. Talán ezeknek a tényeknek is szerepük van abban, hogy a Kosztolányi-vers és próza kitágul, egyetemesebb méretekben lát és gondolkodik az eddigieknél. "Európa költőihez" fordul, s kistárcáiban - mint az idézett Szépségben is - a világ, az egyetemes, világegész megválthatóságáról meditál.

A gazdasági válság sulyos évei voltak ezek. A válságból csak a forradalom mutatott volna ekkor kiutat, s Kosztolányi, amikor a szépség erejében hitt, voltaképp ettől a forradalmi alternativától is visszariadt /akárcsak Babits, aki ekkor irta az Ezüstkor-t /425./ /. Nem vállalta a közösséget a baloldal forradalmiságával

sem s a keresztény nemzeti gondolattal sem, mely épp ezekben az években kapott uj erőre./426./

Amikor Kosztolányi kimondja: "lélek a mi várunk", amikor Babits a "faj sáfárszellemét" emlegeti, voltaképp a menekvés lehetőségeit kutatják, s mert maguk is érzik az esztétizáló humanizmus korlátozott voltát, azt a tényt, hogy nem képesek megfelelően válaszolni a kor kihivására, a menekülés illuzórikus utját választják, egy hermetikus világ, a képzeletbeli boldogok szigetének felépitésének perspektiváját, egy olyan szigetét, mely ment a politika viharzásaitól, s amelyet elkerülnek a balról és jobbról felkorbácsolt, forradalmi hullámok is."...mindenfelől késeket fennek - ebben a rémes és gyerekes világban" - irja Babits az Áfrika-Áfrikában, s épp ez a "mindenfelől" szó jelzi tájékozódásuk korlátait, azt a tényt, hogy az erőszak minden formájától megriadtak, a forradalom szellemét nem merték vállalni.

A való világ azért beszüremkedett Kosztolányi verseibe is, prózájába is. Kis rögtönzésszerü versében igy jellemzi ~~Kosztolányi~~ 193o emberét: "Fejében az anyagi gond /csörögve ébred és megöblösödve, / halálosan zug, mint a gong." A "gondjaiba süppedt", kizsákmányolt, napi megélhetéséért keserves kinnal küzdő ember képe másutt is megjelenik e korszakának irásaiban. A G.M.B. cimü tárcában /427./ jelképessé tágitja a világválság embertelenségének tényét. A "hamuszin homályban" a pesti aszfaltot koptató három napkeleti bölcs és a gyertyát vivő gyerekek nem nyernek bebocsájtást a gazdagokhoz/, ahogy annak idején Máriát is elzavarták a betlehemi házakból és

végül egy istállóban kellett megszülnie gyermekét/. A "külváros sötét utcáin" az emberek nyájasabbak, "beengedik őket, hogy örömet hirdessnek, vetnek is nekik pár fillért, ki mennyit tud". Ám az egész elbeszélést, noha szép vallomása a szegények összetartásának és annak is, hogy az egyszerübb emberek hivebben őrzik a nemes eszményeket, mégis a reménytelenség teszi kilátástalanná és szomoruvá." Ez a sötét, kietlen kép más irásaban is kisért." "Ez a szegény asszony, aki két napja nem evett, s lakás nélkül tébolyog a városban, egy keritésre dőlve zokog - irja a Furcsa dolgok-ban 1931-ben /428./ -. Száraz, égető, izzó zokogása az ugatáshoz hasonlit. Ki hallotta a szegények ugató zokogását?" Az 1932-ben irt Ákom-bákomok- egyikében pedig irónikusan igy fakad ki: "Az ember nem bir lépést tartani az olcsósággal". /429./

A reménytelennek látszó gazdasági helyzet nemcsak ilyen közvetett humanista állásfoglalásokra késztette. 1928 és 1932 között irt tárcáiban, sőt, verseiben néha a társadalombirálat is megnyilatkozik, nem közvetlenül, gyujtő egyértelmüséggel /hiszen mindenfajta prófétai és forradalmi magatartással szemben áll/ mint József Attilánál, hanem irónikus formában. Megsemmisitően gunyos képet rajzol a "közéleti kitünőség"-ről /43o./, aki még a kávéházban is hivatalos leveleit diktálja. Ugyanezt a témát versben is megirja:

Évente elmegy tiz-husz temetésre
s harminc bankettre. Részvétlevelet
üdvözlősürgönyt diktál gyorsirásba
kisasszonyának vagy a diktafonba.

A gazdasági válság 'őt se hagyja
közönyösen'. Sopánkodik miatta.
Közben meghizik és fölös kilóit
Marienbadban adja le nyaranként,
oly összegért, melyből megélne könnyen
néhány család egyévig.....

Mig azonban a tárcában megelégszik az irónikus leleplezésével, a vers végén teljesen elhatárolja magát a "közéleti kitünőségtől", sőt, ugy érzi, eljárt fölötte az idő, megérett a pusztulásra:

Lelketlen arca földszinü. Megérett
a földre már. Nem értem, mire vártok?
A földbe véle. Temessétek el.

Ugyanebbe a vonulatba tartozik az 193o-ban irt Szegények /431./ vagy az egy évvel későbbi Nagy jelentőségü nyilatkozatok /432./, melynek konkluziója szerint "az emberiség - szegény - visszazuhan betegpárnájára. Nézi, hogy gennyed a teste, hogy lángol a háza". Ismét visszatér kedvelt gondolatához, hogy a politikai pártok fölöslegesek és a kibontakozás utját állják. "Alapitottam egy uj egyesületet, egy uj pártot, egy uj szövetkezetet, melynek én vagyok az elnöke, igazgatója, titkára, egyetlen tagja és szolgája - irja Körképében /433./ -. Mióta igy rendezkedtem be, békében élek a világgal, s az egyesület, a párt, a szövetkezet virágzik. Mindenkinek ajánlom, hogy cselekedjék hasonlóképpen: ez a módszer legkevésbé költséges és leginkább célravezető. "Érzékeli azt is, hogy az iró és az irodalom választutra került. "A válság tagadhatatlan - irja -. Bizonyos, hogy sokan ráuntak a betüre, nem érik

be az élet büvös tükrözésével, a szépség öncélu tündöklésével - azzal, ami irodalom volt az ógörög korban éppugy, mint a közelmultban - , hanem a sorok közt olyasmit keresnek, ami fegyvert nyujt nekik."/434./ S azt is biztosan tudja, hogy az irodalomnak olyan irányba kell kitágulnia, hogy magába foglalja "napjaink tépettségét és reménytelenségét". /435./

Meztelenül és az Alakok jó példája volt, hogy mindig válaszolni próbál a kor kihivására. Most is uj témákat ir meg, a kifejezés uj lehetőségeit keresi. Noha meglehetősen ironikusan szemlélte a népi mozgalmat, s Negyven pillanatképében rendkivül szellemesen fricskázta meg az álnépies törekvéseket /"Paraszti muzsa,/ ki hajdanán oly üde voltál, / akár a ruzsa, / fested magad, s kopik az arcod / gyógytári ruzs-a."/, az egyszerü, romlatlan nép képzete - mely Szabó Dezső müvei óta sok változatban tünt föl - őt sem hagyta érintetlenül. A Künn a tanyán /436./ cimü irás tanusága szerint /193o-ból/ néhány hétre kiköltözött a tanyára "figyelni szokásaikat" és "hallgatni beszédüket". Változott valamit a mód, ahogy a néphez közeledett? Van különbség a Magyar Szonettek költőjének és a Künn a tanyán, a Nép /437./, a Göcsej /438./ érett irójának szemléletmódja között? Annyi mindenesetre, hogy ekkor már bizton tudja, hogy ezek az emberek nem nyilnak meg előtte, idegenek maradnak:"...voltaképp álarcot viselnek. Ha elmegyek tőlük, bizonyára összenéznek, vállukat vonogatják, talán el is mosolyodnak. Én vagyok az idegen..."Idilli képet villant fel érintetlenségükről, s ugy hiszi Uti jegyzeteiben /439./

hogy az egyszerü emberek között "az emberiséget egy kezdetlegesebb fokon" szemlélheti, "mintegy homályos gyerekkorában". S ez már jelzi is, hogy népábrázolása most is felszines, külsőséges maradt. A falusi és tanyasi embert témának kezelte, problémái, számkivetettsége nem érdekelte. Itt is megmaradt városi embernek, idegennek. "Utolsó csappjéig" is "ki facsarja" élményeit, ahogy az igazi íróról irja /Kuncz Aladár; 1931//44o./, papirra veti, ami "gyötri, csikarja", de csak addig, mig a téma "embertársaink képzeletét kevés eszközzel óriási müködésre serkenti". A szenvedést teljes mélységében ábrázolni - ezt nem érzi iróihhivatásának, nem tekinti olyan eszköznek, amivel érdeklődésre lehet gyujtani az olvasót. "Sohasem volt oly nehéz költőnek lenni, mint ma - irja 1928-ban, Gellért Oszkárról irott baráti kritikájában. /441./ -. Az emberiség kiábrándultan, nagyon okosan,önmagát figyelve járkál, kopott jelképek, elvetett, izzadt álarcok között, szines fürészporban, mint egy farsangi álarcosbál hajnalán." Az igazi költő azonban - szerinte - itt is az "örökkévalót" keresi. S ezt a "külső valóság" fenyegető képével szemben csak önmagában találhatja meg. "Rendkivül unom az embereket - mondja az egyik 193o-ban kelt Ákombákom költőszereplője -, s a kor ugynevezett vajudó kérdéseit... Ezek, barátom, frázisok, Amikor megszülettem, s kinyitottam a szemem erre az érthetetlen világra, olyasmit láttam, ami elegendő anyag volna számomra, elegendő élmény, hogy csak erről valljak, ha közben semmit se láttam volna. Itt bennem van az élet, nem kivülem és köröttem. Szavaimban van az élet."/442./.

Kosztolányi végletei. Egyfelől az ember felé tágitaná liráját, egyetemes horizontot rajzolna, melybe belefér a vajudó világ sok problémája, másfelől a lélek legmélye felé hatol, mintegy menekülve attól a valóságtól, melyet az imént még oly mohón igyekezett kiismerni. A remekmü immanens titkát kutatja a Műhelytitkokban, s arra a megállapitásra jut - Babitscsal polemizálva, s előrevetitve az Esti Kornél éneke költői megfogalmazását -, hogy "a mélység az irodalmi tolvajnyelv legsekélyesebb szava. Ne is higgy annak az irónak, aki állandóan mélységről papol, s ezen a cimen zavaros. Vajon csakugyan lenn járt-e a mélyen? Lehet, hogy nem is volt ott, csak azért hordja a buvársisakját, hogy ne tekinthess szemébe, hogy alibit igazoljon előtted, hogy megtévesszen. Lehet, hogy tényleg a tenger fenekén kotorászott, onnan fölhozott egy marék iszapot, bemaszatolta magát vele." Az igazi iró és biráló föladatának is azt tartja, hogy az élet és a mü immanens titkaiba próbáljanak behatolni. Meglehet, hogy a racionális szemléletmód mindehhez elégtelen, "de más müszere nincsen". /443./

Önmagát is gyakran elemzi, megpróbálja felfejteni lelkének azokat a titkos rugóit, melyek néha olyan váratlan, kiszámithatatlan cselekedetekre ösztönzik. A lélekelemzésnek ily sajátos, már-már utánozhatatlan irói bravurral készült darabja az Osvát Ernőről elmondott előadása,/444./, melynek lidérces fényei, izgatott, belső lobogása, elfuló lélegzetvétele az önvizsgálat mélységét, heroikus szándékát sejteti. Osvátban kicsit talán a maga ifjuságát is eltemeti, s elmetsz néhányat azokból a szálakból, melyek őt a Nyugat

belső köreihez kötötték. De épp a viviszekció őszintesége avatja ezt az irást a magyar irodalom egyik remekévé.

Talán még többet árul el magáról az Önarcképben. /445./ Hiszen Osvát Ernő legendás alakjának megidéztekor inkább a halál perspektivájából vallatta az életet, itt azonban mintha tükörbe tekintve vallatná a saját élő képmását, mely telve van meglepő és megfejthetetlen ellentmondásokkal, váratlan lelki reflexekkel. Arról ir, hogy riasztja a gondolat, hogy valakit megbántson vagy megszégyenitsen, s ha ilyen gondolatai támadnak, inkább vállalja a jóvátétel ezernyi formáját, hogy lelkiismerete tiszta maradjon. Tréfálkozva, csipetnyi öniróniával, de nagyon hitelesen számol be gátlásairól, furcsa szokásairól. Mindez talán csak játék. Talán csak az ujságcikk megirásának kényszere dobta felszinre belőle ezt a témát, vagy a témátlanság kényszerében, rutinból vetette papirra önarcképét. De e pár sornyi vallomás is jelzi, hogy lelkében megindult az a hegymozgás, mely az utolsó nagy korszak őszinte számvetésének válik forrásává.

A fel- és beismerés válik utolsó nagy korszakának mozgatójává. S a viviszekció keménységét nem csökkenti az a csalódás sem, mely a PEN-Club elnökeként éri. 193o-ban választják meg, s páratlan müveltsége, nyelvtudása, elbüvölő modora révén nagyon népszerü lesz, és népszerüséget szerez a magyar irodalom ügyének is. Müvészetünk utazó nagykövete, s nem véletlen, hogy Rothermere lord neki adja azt az ezer fontos ajándékot, melyet kivánsága szerint "az esztendő legkülönb irodalmi müvének jutalmazására" kell fordi-

tania. A dijat az ő javaslatára kettéosztja a választmány: Krudy Gyula és Móricz Zsigmond között /446./ A PEN Club konzervativ tagjai, élükön Herczeg Ferenccel és Császár Elemérrel lemondanak, s hevesen támadják Kosztolányit, aki erre leköszön tisztségéről. Helyébe Berzeviczy Albert lép, erre azonban a PEN Club magyar tagozatának haladó érzelmü irói közül negyvenen kilépnek a társaságból. Veszélybe kerül az 1932 tavaszára hazánkba tervezett kongresszus megtartása. Végül Kosztolányi az elnökség tagja marad, s igy a kongresszus szép sikerrel jár. A mellőzés persze fáj neki. De méltó választ ad Herczeg Ferencéknek az egyik megsemmisitő gunnyal megirt Esti Kornél-novellában, az Elnökben. Nem is oly rég Móricz még igy üdvözölte elnökségét:"...örülök, ha a Kosztolányi Dezsők is odaállnak, hogy a világ népének figyelmét felhivják arra, hogy ebben a szétdarabolt, szinte életképtelenné nyomoritott kis Magyarországban is van lélek és szellem, és titokzatos, mély emberi élet"/447./. A kurzusnak azonban nem volt érdeke, hogy a világ megismerje e "titokzatos mély emberi élet" igazi tartalmát, ezért jutalmazottjának, Kosztolányinak is a hivatalos rend ellenében kellett véghez vinnie nagy számvetését. A középutat kereső, a forradalmaktól és a jobboldaltól egyaránt távolságot tartó iró, ki szigetre menekült volna legszivesebben, részben a személyes sors szoritásában visszatalál az életbe és élete végén rádöbben önön humanizmusának korlátaira.

Az utolsó évek kiteljesedése

Abban a bevezető fejezetben, melyben Kosztolányi bemutatja Esti Kornélt, az egész vállalkozást egy év megfeszitett munkájaként ábrázolja. "Egy esztendeig havonta összejöttünk egyszer-kétszer - - olvassuk itt /448./ - és ő mindig hozott valami uti élményt, vagy regényfejezetet az életből. Közben csak pár napra utazott el. Történeteit részint gyorsirási jegyzeteim alapján, részint emlékezetemből papirra vetettem, s utasitása szerint rendeztem. Igy jött létre ez a könyv." Az irói vallomás azonban - mint erre Kiss Ferenc figyelmeztet Esti Kornél és a Kosztolányi-novella cimü dolgozatában /449./ - nem oldja meg Esti Kornél rejtélyét. A könyv legkorábbi fejezete 1925-ből való, a legkésőbbiek 1933-ból, de a főhős a Tengerszem egyik ciklusában is feltünik 1936-ban. Voltaképp hát évek hosszu során át alakitotta ki alakváltozatait, s alighanem 1933-ban alakult ki benne az az egységes kép, mely kikényszeritette belőle az Első fejezetet. Ez állitja egységbe a történeteket, s azt igéri, le is számol ezzel az alakmással, akiért oly sokat kellett fizetnie, aki miatt oly keserü meglepetések érték. A leszámolás és a befejezés gesztusát nyilván siettette az a sok kinos, megrenditő tapasztalat, melyet az elmult években szerzett, s amely a revizió óta ujra és ujra arra kényszeritette, hogy még teljesebben, még igazabban ismerje meg önmagát, és közelebb kerüljön a világhoz is. Ahhoz a világhoz, mely fokozott figyelemmel tekintett rá, s nem elégedett meg irónikus utmutatásaival.

Esti Kornélhoz való viszonya rendkivül ellentmondásos, mint ahogy maga az alakmás is paradox módon a szabadság rabja. Az irói képzelet szülötte, s mint ilyenre, rá nem érvényesek a hétköznap törvényei. De épp ez a sulytalanság okozza korlátait is. "Én lázas nyugtalansággal bolyongtam - fogalmazza meg ezt a gondolatot önvallomásos mélységgel épp a novelláskötet megjelenésekor az iró /45o./ -. Nem voltam szabad. A szabadság rabja voltam. Független se voltam. Csak tiltakoztam és lázadoztam. Aki tiltakozik és lázadozik, az nem független."

Voltaképp az esztéta-magatartás korlátait fogalmazza meg e szavakkal, mint ahogy Esti Kornél alakjában is e magatartással néz szembe és számol le. Esti Kornél látszólagos abszolut szabadsága - és az abszolut szabadság gyakorlatilag megvalósithatatlan eszménye mindig is foglalkoztatta Kosztolányit - életének és kiteljesedésének legnagyobb korlátja is egyben. Igaz, az iró nem tud vonzóbb és egyértelmübb példát sem felmutatni, hiszen az abszolut szabadság korlátainak ábrázolásával párhuzamosan azt fejtegeti, hogy nem szabad elmerülnünk az élet sürüjében, mert abban a pillanatban elveszitjük függetlenségünket. "Aki tiltakozik és lázadozik, az nem független." Egyfelől hát látja világképének korlátait, de képtelen e korlátokon átlépni. Csak a paradoxitás izgalmas, de végérvényes megoldást aligha kináló kisérletéig jut el. Nem véletlenül hangsulyozza ugyanezekben a hónapokban, hogy az irói alkotásoknak "könnyedeknek" kell lenniök, az irónak el kell "játszania" tárgyával, még akkor is, ha az a tárgy a hétköznapi ember szemében rop-

pant sulyunak látszik is. Azok a munkák - irja - melyekben az irók "felülmulják önmagukat", rosszak, nehézkesek és verejtékesek./451./ Itt is a l'art pour l'art tesz hitet. Az Esti Kornél kötetnek tulajdonképpen mindvégig az adja a megkülönböztetett jelentőségét és szellemi izgalmát, hogy egy l'art pour l'art jelenség, mely ráadásul megtalálja a maga igazolását is egy sorsban - akivel ráadásul az iró itt-ott közösséget vállal -, hogyan fordul önmaga ellentétébe, mint lepleződik le éppen azáltal, hogy maga az iró mezteleniti le szemünk láttára, s ő kénytelen azt hangsulyozni, hogy az abszolut szabadság voltaképp rabokat kiván.

Esti Kornél alakja évekig kisérte. Az alak megteremtésében és váratlan jellemfordulataiban része lehetett ugyan Kosztolányi játékos kedvének, kisérletező hajlamának, de az egész izgalmas és képtelen lélektani helyzet mögött ott sejthetjük azt a tényt is, hogy évek óta kábitószert szedett./452./. Ez okozhatta jellemének furcsa ellentéteit, hirtelen fellobbanásait és mély depressziókba hullását. A tudata másik énjénél megjelenitő müvet mégis egyivü és egy szándéku alkotásnak érezte, s aligha kételkedhetünk vallomása őszinteségében. Viszont az is kétségtelen, hogy a kötet végeredményben azért hijával van az összefogó egységnek, s nem valósul meg benne egész következetesen az a már-már drámaivá fokozott számvetés, melyet az Első fejezet igér.

Még 1922-ből van Kosztolányinak egy árulkodó kistárcája, a Játék apáknak./453./ Egész irói magatartására jellemző, amit ebben ir le. Arra buzditja benne az apákat, hogy vigyék ki fiukat a tér-

re, hallgattassák vele a katonabandát, s amikor a gyerek belefeledkezik a zenébe és önfeledten ringatódzik hullámain, bujjanak egy fa mögé, s onnan lessék, mint keresi őket egyre riadtabban a föleszmélő gyermek. Kosztolányira ugyanis nemcsak a folytonos halálközelség jellemző, hanem a morbiditás is. Morbid maga az a viszony is, ami apjához füzte, akit szinte betegesen féltett /454./, annyira, hogy reggelig is virrasztott, ha elmaradt valamiért. Mégis azt érzi fontosnak elmondani, hogy apja télen-nyáron reggel ötkor kelt, s "ilyenkor karjára vette kedves macskáit, elbeszélgetett velük". /455./ E morbiditást fejezik ki a Bölcsőtől a koporsóig remek arcképei, amelyek azt sugallják, hogy Kosztolányi fiatalságától eljegyzettje a halál és az elmulás gondolatának /A Rövidlátó, kövér öreganyámban ezt irja : "A házában lévő bolthelyiségeket...következetesen koporsósok bérelték. Hozzámenet borzongva néztem ezeket a halálmadarakat, különösen őszi este, ködben."/456././Ugyanezek a koporsós boltok térnek vissza a Pacsirtában is./ "Daliás nagyapját" azért csodálja, mert "életkedv van benne és keménység is, melyből apámnak már valamivel kevesebb jutott, nekem még annyi sem"./457./ Első elbeszéléseitől ezt a fáradt, morbid világérzést is kifejezi, de mindennél erősebben - talán mert iróniával párosul - az Esti Kornélben.

Az iró ilyen helyzetekben is szivesen azonosul hősével: ketten bujnak el a fa mögött, és onnan figyelik pukkadozva a polgárt, a lázasan igyekvőt, az izzadva, törtetve előre jutót.És ilyenkor egyszeriben ellágyul a számvetést igérő irói tekintet. Érzékeny

szeretettel tekint Esti Kornélra, "hát, kit lehet oly irigység nélkül szeretni, mint téged"? - sóhajt föl igaz együttérzéssel. "Te nélküled üres vagyok és unatkozom" - fakad ki belőle másutt a vallomás. Az Esti Kornél képlete rendkivül bonyolult. A müben, akár magában Kosztolányiban, egymás mellett, egyszerre érvényesülnek, hatnak és élnek a végletes ellentétek.

Az Esti Kornél lélektani hátteréről nagyon sokat árul el az 1929 juniusában irt Három arckép cimü tárca./458./ Két különböző irodalomtörténeti megközelitésről mond véleményt ebben Kosztolányi. Az egyik müközpontu, a másik az embert igyekszik minél hivebben megragadni és ábrázolni. Valójában - irja - középuton van az igazság. "Maga a költő sem arról ir, ami van, hanem arról, ami nincs, ami hiányzik belőle, a vágyról, az egyénisége lehetőségéről, melyet oly végzetesen óhajt, hogy megteremt, mint egy igazság fölött lebegő igazságot, mely élőbb, létezőbb, mint az, melyet érzékeinkkel észlelünk. Nincs ember, ha még oly közvetlen és őszinte is, aki a fényképezőgép előtt 'természetes' arcot mutatna. Ezt a költőtől sem szabad követelni, aki a jövő századok lencséje előtt áll. Ő nem is laza, érdektelen, mindennapi arcát tárja feléje, hanem egy összefogottabb, kifejezőbb tükörarcot, egy, az örökkévalóságnak szóló, müvészi, megrázó fintort, mely égi folytatása egyéniségének, álma az ő földi ébrenlétének, közvetlensége, természetessége, igazsága, gyarló valójának. "A valóságos arc és a "tükörarc", a laza és az "összeszedett" tekintet ilyen furcsa ötvözete az Esti Kornél-ciklus.

Fiatalabb éveiben jellemének természetes kiegészitője volt Esti Kornél - mint erről ugyancsak a bevezető fejezetben olvashatunk. Ő volt időnként felszinre törő tudatalattija, benne testesülnek meg az elfojtott, lefojtott ösztönei, szándékai, álmai, vágyai. Amit a "jól nevelt" gyermek nem tehetett meg, megtette helyette. Amire nem is mert gondolni, sugallta neki. Ám az évek mulásával - részben a történelmi helyzet, részben a társadalmi konvenciók szoritására - Esti Kornél kilépett életéből. Időről időre bukkant fel, s akkor mindig fizetnie kellett érte. Mégis fájdalmas nosztalgiával vágyódott utána. Még szenvedélyesebb lett a vágya, amikor egyre komorabbá vált körülötte a világ. Ezekben az években kellett ugyanis ráébrednie, hogy az az esztéta-magatartás, és az a literátor-életmód, melyet a huszas évek legelejétől alakitott ki a maga számára, nem alkalmas létforma a megváltozott világban. Szüknek érezte világképét, akadálynak életmódját, s kimondva-kimondatlanul visszavágyta azokat a lázas esztendőket, amikor még bohém, felelőtlen lehetett, amikor Esti Kornél oldalán bolyonghatott, sulytalanul, gondtalanul.

Nemcsak a szabálytalanul rajzó Esti Kornél-novellák és a hol itt, hol ott közölt Esti Kornél gondolataiból sorozat egyes darabjai árulkodnak e vágyról, hanem kisebb cikkei is, melyekben visszakalandozik a multba. Egyik legérdekesebb ilyen jellegü irása A szegény kisgyermek karácsonyi panaszai /459./. A szegény kisgyermek modorában, hangján ideges, ingerült, a végletek között hányódó intellektuel szólal meg, aki lázasan keresi a megnyugvás pontjait,

aki hajlandó bármilyen lázitó kijelentésre is /"Én nem kivánok az emberi társadalom hasznos tagja lenni. Én az emberi társadalom leghaszontalanabb tagja kivánok lenni."/, szembeszállni a társadalmi konvenciókkal is /"Gyülölöm a hasznosat, Utálom a becsest. Lekköpöm az okost."/ csakhogy minél nyilvánvalóbbnak láttassa szellemi függetlenségét, és épp az a furcsa - akárcsak az Esti Kornélban - hogy ez az "ad absurdum" vitt függetlenség önmaga ellentétébe fordul, és korlátjává válik.

A pszichiátria megfigyelése szerint a kábitószerrel élők egy része eleinte kifejezetten kiváncsiságból, érdeklődésből tesz kisérletet valamelyik gyógyszerrel. Kosztolányi játszi kedélyét ismerve nyilván föltételezhetjük: eleinte ő is a személyiségnek egy uj dimenzióját kereste. Csak később, talán betegségétől való ujra meg ujra feltámadó rettenetei idején vált valóban a kábitószer rendszeres élvezőjévé. De a narkománok tudatzavarai, az én megkettőzésének jelensége azért feltétlenül jelen van az Esti Kornélban, nem véletlenül jegyzi meg felesége kis keserüséggel a könyvet jellemezve: "furcsán ön- és közveszélyes, kissé az elmebaj határán, irracionális, mint maga az emberi élet"/46o./ Pedig e kesernyés jellemzés nem egészen indokolt. Esti Kornél csak néhol, egy-egy fejezetben ~~látszik~~ mutatkozik "ön- és közveszélyes"-nek, sokkal inkább látszik az iró lefojtott énje kivetülésének. Hogy hányszor, hányféleképp tett vele próbát, azt hiven igazolhatják az alak különböző megjelenései tárcákban, kistárcákban, mintha ki akarta volna próbálni teherbirását, mintha kisérletei alanyául szánta volna, hogy milyen körül-

mények között válhatik szándékainak leghivebb kifejezőjévé. Egy bizonyos: Esti Kornél illetlenségei, a konvenciókra fittyet hányó nyiltsága, kevélyen fitogtatott erkölcstelensége voltaképp csak a polgári morál normái ellen való lázadás jele /rendkivül jellemző dokumentuma ennek az 1929-ben megjelent Esti Kornél naplója/. "Lépten-nyomon szeretnék buta, minden értelem nélkül való meglepetéseket okozni, akár a Sors." - jegyzi föl a maga legrejtettebb vágyait és céljait. S hogy a kötetben végül mégis alig-alig okoz ilyeneket? Ebben nyilván része lehetett annak is, hogy az alak egy kicsit kicsuszott irója kezéből, és a vágyott, a végső viviszekció helyett annak csak lehetőségét, igéretét villantotta föl. Kosztolányi iránta való együttérzése sokkalta erősebb volt - hiszen lényének rejtett, de általa is érzékelt részét ábrázolta benne - semhogy végérvényesen elitélte volna. Maga Esti Kornél és kettejük viszonya is sokkal bonyolultabb, összetettebb, semhogy az itélet egyértelmü lehetne. Esti Kornél az imént még azt emlegette, hogy szeretne váratlan meglepetéseket okozni embertársainak, másutt viszont arról vall, hogy szeret nekik váratlan örömet szerezni. Az egyik elbeszélésben megveri az özvegyasszonyt, akivel rendszeresen jót tett, de korántsem azért, hogy azt bizonygassa: a jótett értelmetlen. Hiszen gyakorol ő maga jócselekedetet egyebet is. Lénye valóban ellentétekből van összeszőve - mint Kosztolányié -, és azokból hol a meditativ, hol a dinamikus elemek jutnak tulsulyra. Tipikusan action gratuide magatartás Esti Kornélé, mint ahogy Kosztolányié is az volt fiatal éveiben. Világképének válságával párhuzamosan erősödnek fel ezek az elemek ismét. Jellemző ebben a vonatkozásban néhány

lázas, látszólag az ihlet és a szokások törvényei ellen lázadó, valójában action gratuide jegyzete:"Nézzetek lelketekbe, vessetek számot magatokkal, és feleljetek, de őszintén, ti képmutatók, hogy mikor voltatok boldogok? Akkor, mikor robotoltatok, vagy mikor vasárnap délelőtt az ágyban lustálkodtok, akkor, mikor a világra gondoltatok, vagy mikor a mámor, a füst, az őrület pillanataiban megfeledkeztek arról, hogy a világon vagytok? Lázat nekem is, lázat és önkivületet!" /461./ "Aztán a vacsora se legyen olyan, mint máskor. Elég a csontképző, egészséges főzelékekből, tápláló lencséből és sárgarépából, amelyet apám csuppogva szokott előttem enni, pokolba ez egyszer az Á-, B-, C-vitaminnal. Habot és cukrot, mely rontja a fogam és táplálja lelkem. Valami édest, nagyon édest ebbe a keserü gyerek életbe! Gyomorrontást, alapos gyomorrontást!"/462./

Esti Kornélban legfeljebb minden fölfokozottan van jelen, mármár paradoxonig fokozott végletességben. Azt akarja kifejezni benne az iró, hogy ebben az adott történeti közegben és helyzetben csak ez a fajta, az élet fölött lebegő, az egyániség rejtett, lefojtott vágyait is felszinre engedő, sőt azokat tudatosan figyelő és segitő magatartás hozhatja meg a személyiség teljes és vágyott függetlenségét. Esti Kornélban a saját action gratuide magatartását is szeretné igazolni Kosztolányi. Azt az alapállását, mely ifjuságától egyik meghatározója volt világképének; s amelyet - általánosítva, külsőséges megnyilvánulásaitól megtisztitva - igy fogalmazhatnánk meg: ne vegyülj az élet sürüjébe, mert a vak erők téged is lehuznak, s elveszited szuverenitásodat.

Hasonlóan árulkodó az a vallomása, melyben a maga sajátos - világképéből fakadó - az Esti Kornélban is érvényesülő realizmus-képét igyekszik körvonalazni: "Gyakran olvasom, hogy ez vagy az a regény 'nagy' kérdéseket tárgyal. Megirja például a háborut, vagy a házasság válságát, vagy egy faj, egy nép előretörését és hanyatlását. Azt hiszem, hogy ezek a 'nagy' kérdések jellegzetesen kis kérdések. Ez a grand art voltaképpen petit art, mert az életet elszükiti, körülkalodázza. A regényiró egyetlen becsvágya csak az lehet, hogy az egész életet hozza, érzékletes mivoltában, embereket, akik azonnal régi ismerősünkké válnak, és tárgyakat, melyek meghittebbek, mint tulajdon butoraink. Nincs csodább csoda, mint az a realizmus, mely elfelejteti velünk a körülöttünk levő valóságot, és megáhittatja azt a valóságot, mely a papiron van. Uraim, tessék megérzékeltetni egy pohár vizet -- jelzők és mesterkedések nélkül - szerényen, de oly igézően és kelletően, hogy az olvasó megszomjazzék és inni kivánjon. Aki ezt eléri, az 'nagy' iró, az 'nagy' kérdésekről ir. Csak ilyen varázslónak érdemes lenni." /463./ Kosztolányi az imperializmus korában élő irodalom "másik ut"-ját választja /Lukács György ir e kétféle müvészi magatartásról Goethe és százada cimü tanulmányában./, amely "szükségképpen a modern élet legmélyenjáróbb problémáitól való eltávolodáshoz, problematikájától való bizonyosfoku meneküléshez vezet". Ám tagadhatatlan, hogy ezen az uton járva a müvészi kifejezésnek egészen kiemelkedő magaslatára jutott, ahonnan ezekben az utolsó években egyre több és valósabb problémára nyilott kilátása.

A Hatodik fejezetben, melyben Esti Kornél arról vall, "milyen nehéz megszabadulnia a pénztől annak, aki mindenáron csak ezt akarja", Kosztolányi elutasitja magától azt az irodalomszemléletet, mely mindenben lélektani hitelt, értelmet és erkölcsi tanulságot keres. Ez az a bizonyos "másik ut", melyről Lukács György szól, de ezen is születtek remekmüvek - mondja - mint Goethe Hermann und Dorothea-ja. S e "másik ut", a harmincas évek elején, a független szellemiség védelmével a humánumért vivott harc egyik módjához vezetett.E harc különböző utjai olykor érintkeztek, egybefolytak, különböző irányba induló müvészek sokszor találkoztak, amikor a kor legégetőbb kérdéseiről volt szó. Maga Kosztolányi is szivesen eljátszott a homo aestheticus és a homo moralis szembeállitásával, kedvtellve hangoztatta, hogy ő a homo aestheticus, s ezzel a vele foglalkozó irodalomtörténeti kutatást alaptalanul ebbe az irányba orientálta. A "morális" és az "esztétikai" kategóriák jelentése az ő értelmezése szerint azonban nem egyértelmü. Nem is lehetett, hiszen az adott korban az esztétikum szivós védelme voltaképp morális tettnek is számitott. A magyarság hagyományainak föltámasztása, nyelvének fogcsikorgató védelme voltaképp a beözönlő germán fenyegetéssel szemben való állásfoglalásnak minüsült. "Boldog, aki kiépiti érzékeny csigahátán a homo aestheticus elefántcsonthází - irja Babits Mihály a Nyugatban [1464] -, boldog is, áldott is! De ez szintén morál és cselekedet, s az elefántcsontház is hadibástya. Az iró is ember, s éppoly kevéssé lehet sokáig impuni, egy magányos szenvedély cézári hőse, mint az olvasó. Lelkiismeretének szájize

elvásna. A l'art pour l'art nem ezt jelenti. A mi nemzedékünk fiatalkori harca emberi harc volt egy nagy emberi érdekért, mert emberi érdek, hogy legyen egy terület, hova a cselekvés nem teheti be a lábát, mely vérben és sárban gázol. S Kosztolányi mostani beszédét nem oktalan neveztem első szavammal bátornak, noha e jelző ellen a homo aestheticus tiltakozik. Ez a beszéd éppoly mértékben kiállása a homo moralisnak. S a kettő egy, mint csigával a háza." Esti Kornélben furcsa módon keverednek a homo moralis és a homo amoralis jellemvonásai, s épp ezért fogadunk el teljes embernek. Még akkor is, ha benne - mint már jeleztük - bizonyos fokig a tudathasadásos lelkiállapot is kifejeződik.

Esti Kornélban azonban elsősorban nem Kosztolányi jellemének pszichológiai rajzát kell keresnünk. Kétségtelen azonban, hogy a figurába, megteremtésének módjába, alakrajzába a kor lélektani érdeklődése is belejátszik. Vajon nem a pszichoanalizis gyakorlatának tükröződése-e az a már-már kéjes önvizsgálati mód, ami Esti Kornélt jellemzi? Vajon nem a freudizmus hatását érezhetjük-e abban a gesztusban, ahogy Kosztolányi az Első fejezetben remegő boldogsággal szivében rálel elveszitettnek hitt gyermeki énjére, akit Esti Kornél jelent számára? Nem tudatos önkitárulkozás, a lefojtott vágyak fölött tartott önvizsgálat elemeként értékelhetjük-e a Harmadik fejezetnek azt a részét, melyben Esti Kornél visszaemlékezik gyermekkorára? "Áldogált a folyosón. Gyönyörködött a mozdony röppentyüiben. "Aztán visszamegy fülkéjébe," az még mindig elhagyottan állt, levegőjében két élet emlékével". Leült, s reménykedve várta,

hogy visszatérnek volt utitársai, az asszony és lánya. "Világosabban akarta látni, hogy kikkel utazott eddig, tisztázni szeretett volna egyet-mást". Itt következik az a hosszabb belső monológ, mely a modern pszichológia hatását mutatja, ugyanakkor azonban fontos dokumentuma annak is, hogyan látta az álarcokat viselő iró saját magát. "Sok kegyetlenség lakozott benne, sok vérengző, gonosz ösztön. Csak ő tudta, hogy mint kisdiák, mit müvelt a szegény legyekkel és békákkal a mosókonyhában berendezett kinzókamrában. Itt ő meg ünokaöccse konyhakéssel boncolták föl a békákat s öreganyjuk macskáit is, meglékelték koponyájukat, kivették szemüket, vagyis rendszeres vivisectiot folytattak, tisztán 'tudományos kisérleti alapon' , és öreganyjuk - ez a hangos, szeleburdi, rövidlátó asszony - váltig dühösködött, hogy bármiként ügyel, folyton eltünnek a macskái, minden évben tiz-husz darab. Kellő esetben bizonyára gyilkolni is tudott volna, mint minden ember. De attól, hogy valakit megsértsen, jobban félt, mint hogy megöl valakit.

Mindig iszonyodott attól, hogy egy emberhez - aki csak olyan, mint ő, szóval gyarló, boldogságra vágyó s végül minden körülmények között nyomorultul elpusztuló - durva legyen, kiméletlen s tapintatlan, hogy megalázza őt önmaga előtt, hogy csak egy célzással, csak egy gondolattal is megbántsa, és sokszor - legalább ezt képzelte - inkább meghalt volna, semhogy azt a hitet keltse, hogy valaki fölösleges ezen a világon s azilllető, amig elkotródik mellőle, pirulva mondogassa, 'ugy látszik, terhére voltam.. ugy látszik, un...ugy látszik,lenéz'...

Ez az erkölcsi felfogása, melyet Esti Kornél később részletesen is kifejtett, egyéb müveiben, már ekkor is csirázott gyermeklelkében. Tudta, hogy keveset segithetünk egymáson, hogy boldogulásunk érdekében kénytelenek vagyunk ártani másoknak, néha halálosan is, hogy a nagy dolgokban majdnem mindig elkerülhetetlen a könyörtelenség, de épp ezért azt a meggyőződést vallotta, hogy emberiességünk, apostolkodásunk - becsületesen és őszintén - egyedül csak a kis dolgokban nyilatkozhat meg, s a figyelem, az elnézésen és megbocsátáson alapuló kölcsönös kimélet, tapintat a legtöbb, legnagyobb dolog ezen a földön.

Végül a gondolatsoron haladva arra a sivárnak, sőt egyenesen pogánynak tetsző következtetésre lyukadt ki, hogy mivel igazán jók ugyse lehetünk, legalább udvariasak legyünk. Ez az udvariassága pedig nem udvariaskodás volt, nem bók, nem üres fecsegés. Sokszor csak abban állott, hogy kellő pillanatban észrevétlenül elhelyezzen egy közönyösnek látszó szót, melyet valaki kétségbeesetten várt tőle, mint életének igazolását. Ezt a legkülönb erénynek tartotta. Mindenesetre különbnek, mint az ugynevezett jóságot. A jóság folyton prédikál, meg akarja váltani az emberiséget, keneteskedik, máról holnapra csodát akar müvelni, a tartalmával hivalkodik, a lényeget akarja bolygatni, de bizony a legtöbbször csak kongó, tartalmatlan és merőben formai. Viszont ha az udvariasság merőben formainak tünik is, belül a mivoltában maga a tartalom, maga a lényeg. A jó szó, melyet még nem valósitottak meg, minden szüz lehetőséget magában zár, és több, mint a

jó tett, melynek kimenetele kétes, hatása vitás. Általában a szó mindig több, mint a tett."

Mindezt Esti Kornél mondja, nem Kosztolányi. Ez bizonyos távlatot teremt. Igaz viszont, hogy az erkölcsi relativizmust, mint a világ dolgaival kapcsolatos állásfoglalást, a tett elutasitásának lehetőségét ő is hasonlóan értékelte. Ahogy megteremtette Esti Kornélt, s benne az önvizsgálatnak egy izgalmas, objektivált, mégis teljesen szubjektiv lehetőségét lelte meg, a vivisectiónak is uj, izgalmas terrénumára talált." A nihilizmus, ha tudatossá lesz, nem folytatható" - irta az Esti Kornélt birálva József Attila /465./. És tény, hogy a mü Kosztolányi pályáján a nihilizmus tudatositásának, folytathatatlanságának fontos dokumentuma. Ezért irta József Attila: "Kosztolányi gazdag müvészete azonban mégis társadalomalkotó erővé válik.E korban a szociális törekvések mögött meglapul a társadalmi üresség érzése is, Azok azonban, akik már bele mernek tekinteni ebbe az ürességbe, ha el is dobják ezt a nagy világot, mint a dióhéjt, bizonyára nem vetik el maguktól a lehető világot is, amelyhez - hisz alkot - Kosztolányi is ragaszkodik." /466./

A jóság önmaga ellentétévé fordulásának - ami Kosztolányi szerint a jóság értelmetlenségét is bizonyitja - érdekes és frappáns ábrázolása az Esti Kornél Tizenharmadik fejezete, amelyben Esti "mint jóltevő szerepel, fölkarolja a sorsüldözött özvegyet, de végül kénytelen megverni őt, mert annyira sajnálja, hogy egyebet nem is tehet". Ez a részlet azt bizonyitja, hogy a tett értelmetlen, a szó sokkal

hatásosabb fegyvere lehet annak, aki jól tudja forgatni. Más vonatkozásban, de hasonló gondolat bukkan föl a Tizenötödik fejezetben is, melyben azt bizonyitja, hogy az emberi önzés életünk természetes kiegészitője. De el is határolja magát ettől a gondolattól - mert az Esti Kornél alapjában véve az ellentétek müve - a Tizenhatodik fejezetben, melyben "Elinger kihuzza őt a vizből, ő viszont Elingert belöki a vizbe". Ebben ad absurdum viszi a jótett értelmetlenségének gondolatát, s igy a történet tanulsága ellentétébe fordul.

Az Esti Kornél egyik legérdekesebb része a cselekmény utópisztikus rétege. A "becsületes városban" tett utazás és az a fejezet, amelyben "a világ legelőkelőbb szállodájáról van szó", a huszas évek végének harmincas évek legelejének létérzésébe transzponálja azt a gondolatot melyet Karinthy több mint egyévtizeddel korábban fogalmazott meg az Utazás Faremidóba cimü müvében. Erről épp Kosztolányi irta a következő, rezonanciáját bizonyitó mesteri összefoglalást: itt "a szerves élet véres és fekélyes kotyvaléka helyett életebb élet van, hő és villamosság, acélból készült gépemberek...kik szellentyükkel beszélnek, beszédük zene, agyuk pedig a higany és az ásvány keveréke"/467./. Karinthy - mint erre Babits figyelmeztetett /468./ - voltaképp az ész uralmát keresi egy önmaga által teremtett világban. Kosztolányi, a már idézett két fejezetben a kapitalizmus és a fasizálódó világ egyik legfenyegetőbb rémképét, az elgépiesedést ábrázolja a szatira éles leleplezésével. Érezteti, ezen az uton haladva csak embertelen, az

emberi gondolkodás számára értelmetlen tökéletesség valósulhat meg.

A tizennyolc fejezetet magába foglaló, végülis teljesen egységes mü Kosztolányinak a maga nemében egyik legtökéletesebb alkotása. Sikerült önmagával adekvát alakot teremtenie, egyszersmind a korábban már szinte tökéletesen feszésre huzott elbeszélés /Fürdés/ belső strukturáján is lazitotta, illetve uj irányba tágitotta. A Kilencedik fejezet, melyben a bolgár kalauzzal "társalog", vagy a Tizenkettedik, melyben a szüntelenül alvó elnökről fest megsemmisitő portrét /nemes bosszut állva Herczeg Ferencéken a PEN Club körüli herce-hurcáért/, elbeszélő müvészetének csucsára vezet, és a magyar novellairásnak örökbecsü darabja, azt bizonyitva, hogy az nemcsak tragikus hősöket tud teremteni, hanem a humor és az irónia birodalmában is maradandó alkotásokra képes.

Az Esti Kornélban a szkepszis is kifejeződik, hasonlóan ahhoz a gondolathoz, melyet 1933-ban tartott szerzői estjén fejtegetett Kosztolányi. Szerinte a maga nemzedéke a müvészet szabadságharcát vivta meg, rövid ideig győzelmesen."Oh, mindenem felülálló szabadság, függetlenség, minden emberi moráltól, a követelődző politika céljaitól! - sóhajt föl a szavait kommentáló Babits betegágyán - Szép harc volt és diadalmas is, - "rövid időre", mint Kosztolányi mondja. Az éra változott, uj nemzedék nőtt fel, melynek szemeiben élet és cselekvés százszorta fontosabb a müvészet szabadságánál. Az áruló irástudók korát éljük; a Szellem uj emberei maguk fordulnak a Szellem ellen; csupa homo moralis nyüzsög körülöt-

tünk; a l'art pour l'art-nak 'rossz sajtója' van, az 'esztéta' gunyszó lett!"/469./

Ezt a "mindenen felül álló" szabadságeszményt is vallja és életében igyekszik meg is valósitani Esti Kornél. Mélyen megveti a nyüzsgő homo moralisokat, s velük szemben - akárcsak az esztétamagatartást mindig eszményitő Kosztolányi - a független szellem szabad szigetére huzódik. Igaz, ezt a gondolatot is paradox módon fejezi ki a ciklus. Hiszen Kosztolányi - mint erre Németh Andor figyelmeztet nagyon finom, találó szempontokat felvető elemzésében /47o./ - az Esti Kornélban "itéletet mondott" nemzedékének "lirai hite" felett. "Ez a nemzedék - mondja Németh Andor - vallásos áhitattal élt-halt a 'soha vissza nem térő' pillanatokért. Az érzelmi életnek ezt az önmagába szerelmes bódulatát ezt a narcisztikusan egocentrikus kultuszát ápolgatták magukban nemcsak a Sárkányok, a Vándor V. Valérok, Géza Gézák s a kötet ötödik fejezetében felvonultatott titánok /az első Nyugat-nemzedék könnyen identifikálható tisztjei, közkatonai és martalózai, halottak, élők és élőhalottak/, hanem Esti Kornél maga is...Kosztolányi az álcázott önvallomásnak ebben a remekmüvében Esti Kornéllal menti magát..." Ugyanezt a gondolatot Babits is megérezte a müben: "A 'Korszellem' ellenünk fordult - irja /471./ - , tulment rajtunk."

Esti Kornél azzal válaszol a kornak, hogy fölébe emelkedik. Hirtelen fölszárnyal a való világ fölé, s a maga külön birodalmában, ahol a nehézkedés törvényei is csak sajátos áttételben érvényesülnek, próbálja megvalósitani a gondolat és cselekvés már-már

abszurd szabadságát /Kosztolányi egyik legkedvesebb eszméjét/. S ebben a kivonulásban nem is magányos alakja a kornak. A való világtól elszakadó müvész ideálja - mint az esztéta-magatartás jellegzetes eszménye - sokféle változatban tünik föl a kor gondolkodásában. Errefelé tágitja lelkes tanitványainak szemhatárát Kerényi Károly, a majdani Sziget-gondolat nagyhatásu képviselője, aki Vergilius bukolikus magatartásának, majd még inkább a horatiusi felszólitásnak /472./ páratlanul mély elemzését adja. Voltaképp ilyen sziget-teremtési kisérlet a Tanu. Szigetre huzódott Babits Esztergom-Előhegyén. A szigeti gondolat jegyében indult az Apolló. Mindez a gazdasági világválságban megbénult szellem orientációs kisérlete volt, a szellem függetlenségének védelme, a kultura és az esztétikum érintetlenségének elszánt védelmezése, melynek kétségtalanül vannak korlátai is, az adott korban mégis a szellemi ellenállás különféle, méltánylást érdemlő formái.

Természetesen ennek a magatartásnak is megvannak a maga változatai. Ekkortájt változik például Babits elzárkózása fokról-fokra prófétai attitüddé. Nem is csoda, hogy Esti Kornélt nem érti, csak a nyelv varázsát, a játszi ötleteket, "érzéki élvezetet", szerző mondatait, "buja" képeit, "plasztikus" emberalakjait méltányolta s ezért szivesen megbocsájtotta "pózait", "higságát". "A szubjektiv emlékek melegsége, a pszichológiai átélés mélysége és gazdagsága s a stilus varázsos eleganciája ezt az irást a legszebb uj magyar prózairások sorába emelik" - irja összefoglalásul./473./

A harmincas évek fordulójának kétféle értelmiségi kiutkeresésének ellentéte fogalmazódik meg Babits e kritikájában. 1931-ben - kissé talán a Jónás könyve előképének számító versében - még ő is a világtól való teljes függetlenedés gondolatát vallja. "Holt próféta a hegyen" - ezt az önjellemző címet választja:

S mordan nézem, hogy köröttem a vak élet hal,
mint egy holt próféta, kit már senki ugyse hall.

Az "1932 nyarán" irt Verses napló azonban annak jelzése, hogy figyelő szemmel nézte a világot, érzékelte annak teljes elkomorodását:

Alig olykor-olykor egy ágyuhang dördül:
katonagyakorlat moraja a völgybül.
Folyón innen és tul két kis szomszéd ország
lapdázza fülembe jövendő harcát.

S már a pallér szedi szerszámát, s hazatér,
Messze tütül egy gyár: a munka véget ér.
De a csóvás bomba egész éjjel dörög
s a gyanu virraszt az alvó világ fölött.

Noha sokszor és szivesen emlegette magányát, magára hagyottságát, legtöbb versében ott érezzük azt a felelősséget is, amit Esti Kornél megvet és kigunyol. Az ő szigete ugyanis a világon kivül, a világ fölött, az esztéta-magatartás vélt védettségében rejtőzött. Ezt a gondolatot is Kerényi Károly fogalmazta meg a legszuggesztivebben, s igyekezett vonzó példaként állitani kortársai elé: "Ez a sziget-mithosz: a világos, látomásszerü tudomás arról, hogy

a tisztaságnak és boldogságnak; az aranykornak van valahol helye a kozmoszon belül, sőt, ez a hely az igazi kozmosz, a világ mindenütt egyebütt mállik, széthull, vége felé rohan."/474./.

Az irodalomtörténeti köztudat ugy tartja számon Kosztolányi nagyszerü versét, az Esti Kornél énekét, mely Babits cikke után jelent meg a Pesti Naplóban, mint a kritikára adott választ. Igy értékelte ezt maga Babits is /475./. Holott Kosztolányiban már készen állott ez a vers. Szokása szerint előbb prózában fogalmazta meg. A Pesti Hirlap január 15-i számában az Ember és világ cimü cikk Mélység alcimet viselő jegyzetében teljes egészében előre vetiti a vers összefoglalását: "Sohase feledd, költő, hogy az a tenger, ahol a mélységek mélységére kell ereszkedned, a szinpadi tengerhez hasonlit, mely legföljebb másfél méter mély. Ebből kell igazgyöngyöt felhoznod. Sekély vizek, csillogó felületek gyöngyhalásza vagy. Igazságod: káprázat. De mégis a te mélységed az igazi mélység, holott fenekét nem éri el semmiféle mérőón, s mégis a te igazságod lesz az igazság egy varázslat által. Ne vágyakozzál az igazi tengerre. Ott is csak a fölszin a szép. Ha mélyebbre bukol, mint tested magassága, már nem tudsz lélegezni, már nem lehetsz természetes. Nem is érdemes oda leszállnod s eldicsekedned, hogy lenn jártál és fölhoztál - bizonyitékul - egy marék sarat. Ez tulbuzgalom. Nem arra születtél, hogy szorgalmi feladatokat oldj meg. Ezer vagy tizezer méter mélyben unatkozol, s a tenger alatti világ rejtelme helyett csak sötétséget lelsz. Hazudj nekünk tengert és mélységet. Buvárruhát se ölts! Nem vetted-e észre, hogy a buvár

vaskos öltözékében milyen kevéssé emberi, s roppant sisakjával, tág üvegszemével, széles pofájával milyen nagyképü? Minden buvár nagyképü."/476./

Szóról-szóra ismétli ezt a képet a vers:

Mit hoz neked a buvár,
ha felbukik a habból?
Kezében szomoru sár,
ezt hozza néked abból,
Semmit se lát, ha táncol
fényes vizek varázsa,
lenn nyög, botol a lánctól,
kesztyüje, mint a mázsa,
fontoskodó-komoly fagy
dagadt üvegszemébe.
Minden buvárnak oly nagy
a képe.

Babits alighanem helyesen jegyzi meg ezzel kapcsolatban: "Kosztolányi téved. A buvár nem sarat szokott fölhozni kezében, - hanem gyöngyöt és elsüllyedt kincseket"/477./. Az Esti Kornél énekének azonban nem ez a már végiggondolt kép és a mögöttes ars poetica a lényege. A költő voltaképp az arisztokratikus-esztéta világkép mellett tesz hitet. Ez egész életében vezércsillaga volt. Nem a "forma párthive", mint Babits irja, hanem azt a költői magatartást hirdeti, amely "látó, de messze látszó":

Hát légy üres te s könnyü,
könnyü, örökre-játszó,
látó, de messze-látszó,
tarkán lobogva száz szó
selymével, mint a zászló,

vagy szappanbuborék fenn,
szelek között, az égben,
s élj addig, mig a lélek,
szépség, vagy a szeszélyek
mert - isten engem - én is,
én is csak addig élek.

Egyáltalán nem tarthatjuk korlátozott költői programnak, ha valaki addig akar élni, mint a lélek, mely Kosztolányi értelmezése szerint a dolgok "égi mása". És Esti Kornél igenis a mindenséget, a lét totalitását veszi célba, amikor igy zárja le a verset:

Menj mély fölé derengeni,
burkolva, játszi szinben,
légy mint a semmi,
te minden.

A "Minden" és a "Semmi" egymás mellé állitása, szimultán szemlélete a heideggeri exisztencializmust idézi. Román J. István joggal veti föl tanulmányában /478./ Kosztolányi exisztencializmusának kérdését. Emliti annak lehetőségét, hogy Heidegger bizonyos vonatkozásokban hathatott Kosztolányira. A Sein und Zeit 1927-ben jelent meg, s Kosztolányi mohó világirodalmi érdeklődését ismerve, nem elképzelhetetlen, hogy ismerte a müvet. Az ismeretet természetesen nem a szó filozófiai értelmében használjuk. Inkább nyilván csak beleolvasott, futó impressziókat gyüjtött./479./. Nem elképzelhetetlen, hogy a kezébe került Heidegger kis könyve, a Was ist Methaphysik?, amely 1929-ben jelent meg. Ebben teljes világossággal körvonalazza Heidegger a "Semmi" természetét. Ezzel a "semmi"-vel már csak azért is foglalkoznunk kell, mert Kosztolányi utolsó

korszakában is feltünik, s aligha véletlen, hogy utolsó kötetét maga zárta le az Ének a semmiről-rel.

Kosztolányinak az a gondolata, melyet az Esti Kornél énekében igy fogalmaz meg: "légy mint a semmi, - te minden" kisérteties egyezést mutat Heidegger Was ist Metaphysik? cimü könyvének befejezésével, melyben a filozófus a Semmi természetét igyekszik meghatározni, mint egy uj bölcseleti rendszer exisztálásának lényegét." ...az ex nihilo nihil fit /semmiből nem lesz semmi/ régi tétele uj értelmet kap, mely magának a létnek problémáját érinti, és a régi tételt most igy kell fogalmaznunk: ex nihilo omne ens, qua ens fit /a semmiből lesz minden lévő, mint lévő/. Egyedül emberi valóságának semmiségében érkezik el a létező összességében önmagához, feltétlenül sajátos lehetősége, tehát egy véges módozat szerint. Ámde hogyha a Semmi metafizikai kérdés, hogyan foglalja magában kérdező emberi valóságunkat is? Emberi valóságunkat ugy jellemeztük, hogy azt lényegileg a tudományos megismerés határozza meg. Ha igy meghatározott emberi valóságunk a Semmire vonatkozó kérdésföltevésünkben benne foglaltatik, ez azért van, mert az ilyen kérdésnek kényszerito szükséggel oda kell torkollnia, hogy az emberi valóság kérdés tárgya lesz." /48o./

Heidegger több izben is hangsulyozza a Semmi abszolut jelenvalóságát. /481./ Finoman határolja el ezt a gondolatát Köpeczi Béla Jaspers szabadságeszményétől [redacted]: ...ő a das Man-t, a külső, banális világot, amelynek jellemzői a fecsegés, a kiváncsiság, és a félreértés, teljes egészében inautentikusnak tartja. A szoron-

gás az autentikus választás velejárója, a nem-autentikus kisérője a félelem. A szorongás általános élet érzés, és nem egyes dolgoktól való félelem. Felfedi az emberi lét semmisségét és ezzel lehetővé teszi, hogy megszabaduljon a das Man illuzióitól, önmaga legyen, felfedezhesse szabadságát, 'a halál általi szabadságot'. /4

Ezt a szabadság-eszményt fejezi ki a maga módján Kosztolányi is: ~~s ő is egybejátszatja~~ felvillantja a szabadságra rátalálás folyamatába szükségszerüen belejátszó halál gondolatát is:

Hát légy üres te s könnyü,
könnyü, örökre-játszó,
látó, de messze-látszó,
tarkán lobogva száz szó
selymével, mint a zászló,
vagy szappanbuborék fenn,
szelek között az égben,
s élj addig, mig a lélek,
szépség, vagy a szeszélyek
mert - isten engem - én is,
én is csak addig élek.

És ugyanezt a gondolatot fejti ki, még szorosabban a heideggeri exisztencializmus~~hoz kötődve~~ analóg módon az Ének a semmiről-ben is:

Annál, mi van, a semmi ősebb,
még énnekem is ismerősebb,
rossz sem lehet, mivel erősebb
és tartósabb is, mint az élet,
mely vérrel ázott és merő seb.

A lét és nemlét, élet és halál kettőssége végigkiséri egész életén. Talán még egyszer sem fogalmazta meg ily nyilvánvalóan, hogy "bur-

kolva, játszi szinben" is meg lehet hóditani a teljes életet, hogy "a szent bohócüresség" lelkületével, egy "vig álarc"-ban, amikor a vers zenéje elfödi a kinokat, mint egy "kalander csörgő", "s a jajra csap a legszebb / rimmel", akkor voltaképp csak "tréfázva mimel", alakoskodik, szerepet játszik. Valahogy ő is olyannak érzi magát, mint a szent Kristóf ábrázolásokon látható, titokzatos csuklyás mellékalak, az "occultus", a rejtőző, aki azért nagyon jól és pontosan tudja, "mily nehéz a könnyü".

"Csak akkor kell verset irni, mikor ésszel nem lehet megközeliteni, amit mondani akarunk, s annyi bennünk a bátorság és a csiklandó csikótüz, hogy semmire se vagyunk tekintettel."Ezt az önmagára, alkotásmódjára oly jellemző gondolatot 1931-ben vetette papirra Berda Józsefnek irott levelében /akinek pályáját annyi szeretettel egyengette/. Az Esti Kornél éneke ilyen önfeledten bátor, semmire tekintettel nem lévő, révült pillanatnak is terméke. Esti Kornél, "akit féken kell tartani a kultura láncain, hogy ne váljék életpusztitó hatalommá" /483./, az exisztencializmus eszményével párhuzamosan azt vallja, hogy az élet értelmetlen/484./ s ezért nincs jelentősége a dolgok mélységébe ásni, elég könnyedén, a felszinen csapongva meghóditani az egymásba fonódott életet s halált:

No fuss a kerge széllel,
cikázva szerteszéjjel,
ki és be nappal-éjjel,
s mindent, mi villan és van,
érj el.
Tárgyalj bolond szeszéllyel,

komázz halál-veszéllyel,
s kacagd ki azt a buzgót,
kinek a mély kell.

"Mint árva rokkant, aki cigarettát / koldul a hidon, ugy esdünk hitet mi. / Európa költői, kik ma élünk, / s szeretnénk szebb sziget felé vitetni" - irta a Negyven pillanatképben. Esti Kornél ezt a szigetet találta meg. Ezt a csodálatos birodalmat, mely felé Horatius sokat emlegetett epodosza óta kitartóan igyekszik a világtól megcsömörlött müvész. Nem a tenger mélyén, hanem a felszinen, a ragyogó szinek között, nem az ólmos sulyok, hanem a felszökkenő könnyedség igézetében, amely - az Esti Kornél énekének bizonysága szerint - maga is "csoda":

Légy mint a fü-fa élő,
csoda és megcsodáló,
titkát ki-nem beszélő,
repülő, meg-nem-álló.

Aligha véletlen, hogy a költő legbensőbb titkairól oly sokat elárulóvers meg-megdöccenő, majd játszi könnyedséggel tovaszökellő anakreoni lüktetésével a nagy elődét, Csokonait idézi. Csokonairól is a "lebegő költő" hamis ideálja alakult ki az évszázadok során, s kevesen látták benne a maga korának gyujtó szavu lirikusát. Kosztolányi sem. De a maga egyik előképét tisztelte benne."Bátorsága a dolgozószobájában nyilatkozott meg - irja róla a maga világtól elforduló, esztéticizmusát is igazolandó -, abban a pillanatban, amikor irt. Itt volt alkotó és szabad."/485/.

Ezt a virtuális szabadságeszményt szolgálta egyre elkötelezettebben, egyre táguló szemhatárral utolsó korszakában Kosztolá-

nyi. Most is hangsulyozza, hogy a müvésznek és a müvészetnek nem szabad kiszolgálnia a politikát. Ám az ilyen vallomások korábban lehettek a l'art pour l'art sajátságos megnyilatkozási formái, a harmincas években azonban a szellem szabadságát és érintetlenségét hangoztatni politikai tettnek is számitott. S éppen az ő példájából meritettek sokat elsősorban a Nyugat "harmadik nemzedék"-ének tagjai, amikor hasonló vallomásos erővel védték a szó szabadságát.

Indulj dalom,
bátor dalom,
sápadtan nézze röptöd,
aki nyomodba köpköd:
a fájdalom

- ezzel a gondolattal nyitja az Esti Kornél énekét nem is sejtve, hogy alig néhány héttel később mégis utoléri őt, s vasmarokkal szoritja, haláláig tartó szoritással a testi szenvedés, melytől annyira rettegett, melyet ujra meg ujra, a hipochonder makacsságával idézett mignem valóban igaza lett,s a halállal kacérkodót egyre többször és egyre valósabban figyelmeztették kinjai a kikerülhetetlen elmulásra.

1933 az utolsó éve - már nem is teljes éve -, amikor összegezhet, mérleget készithet, amikor még a röpülés tiszta ivére kell csak figyelnie, s nem béklyózza szárnyalását a kin izzó abroncsa. Ezért is különösen jelentősek azok a megnyilatkozásai, melyeket ez évben vet papirra. Ilyen irányu megnyilatkozásaiban az irónián átüt a reménytelenség és kiábrándultság. 1933-ban jutott uralomra Hitler, és Papen, a német katolikus centrumpárt elnöke,

a kancellár helyettese már május 12.-én kijelentette: "Németország 1933. január 3o-a óta törölte szótárából a pacifizmus szót". Mintha erre a gondolatra rezonálna Kosztolányi Hitvallásában, mely a Gömbös-Magyarországban is aktuálisan hangzott, és hiven fejezte ki a társadalmi cselekvés minden formájától visszariadó, magányos értelmiség bénultságát, tétovaságát: "Mindaddig, amig az emberek külön-külön rá nem ocsudnak arra, hogy milyen ragadozó kegyetlenség lakozik bennük, mindaddig, mig magukat csak valamivel is jobbnak tartják, mint másokat, mindaddig, mig az önismeret által ki nem gyógyulnak eredendő hibájukból, illetve romboló ösztönüket nem tudják más módon kiélni, becsvággyá, munkává finomitani, semmi remény sincs arra, hogy a földön, ~~hogy~~ végeszakad annak a tenger szenvedésnek, melyet a háboruk és forradalmak támasztanak...Az erőszak minden rendszerben megtalálja a maga ürügyét."/486./.

Mi maradhat az ember számára védekezésül? Mit tehet a müvész? Kosztolányi szerint magába kell huzódnia, menekülnie kell a valóság fenyegetése elől: "Az iró kétségbeesetten fut vissza önmagába, az egyéniségnek arra a szigetére, melyet már a krétai Zenón is dicsért, s Max Stirner az ember egyetlen menedékének jelzett, és itt küzd pártok nélkül, itt lázadozik a természet és társadalom igazságtalanságai ellen, itt szolgáltat mindenkinek igazat, mint egyén, és mindenkinek, mint egyénnek, itt bünteti meg azokat, akik vétettek egy magasabb törvénykönyv ellen, mely nemcsak a bünt, hanem a mulasztást és szépséghibát is megtorolja..."/487./ Ennek

a virtuális világnak - szerinte - nincsenek határai a valóságossal, s itt akadálytalanul érvényesülhet az az erkölcsi relativizmus, melyet talán sosem hirdetett olyan erős meggyőződéssel, mint ezekben az években. "Ha valaki azt állitja egy versről - irja az egyik Ember és világban /488./ -, hogy őszinte és becsületes, olyan erkölcsi itéletet hoz, mely egyáltalán nem ellenőrizhető. Kihez vagy mihez viszonyitva őszinte és becsületes? Az ilyen itéleteket akkor alkalmazzák, amikor a vers csunyácska, kopottka, vénecske, s egyébbel nem lehet megdicsérni. Igy mondják a pártában maradt, nem szép vénlányról, hogy mélyen érző, tisztességes és házias. A versnek és leánynak szépnek kell lennie." Másik hasonló gondolat: "Költő, sohase örülj, ha birálóid csak nemes eszméidet, csak magasztos és fennkölt felfogásod emlegetik. Nem jelent az egyebet, mint azt, hogy egy álmos, nehézfejü nebuló, aki előmenetelből megbukik, egyest kap erkölcsi magaviseletből."/489./

Innen már csak egy lépés a belenyugvás egy sajátosan értelmezett változatának elfogadása. Az igazi nagyszerüség és hősiesség - irja 1933 októberében /49o./ - "apró és bölcs engedményekből, megalkuvásokból tevődött össze." Elutasitja magától a heroikus feladatvállalást. /"Ha látom, hogy egy mondat ezzel kezdődik: Örökké, végtelenül, soha többé stb., kedvetlenül tovább lapozok. Előre tudom, hogy itt egy hazugságról lesz szó."/491./ A kompromisszumfilozófiát vallja, mint egész életében.

A "szigetteremtésnek" sajátos kisérlete a Bölcsőtől a koporsóig /1933/ is. A gyermekkor és az ifjuság idilli tájait álmodja

vissza, de ezt az álomi tájat is ujra meg ujra komorrá és kietlenné teszi a halálosságnak az az élménye, mely Kosztolányit kezdettől kiséri pályáján, s amely az exisztencialista nihíllel találkozva még erősebbé vált. Ebben is élet és halál, vonzás és taszitás kettőssége érvényesül szüntelen, ahogy Nagy Lajos is megérezte finom elemzésében: "Ennek a münek higgadt s nemeshangu mondataiból is szüntelenül érezhető az egyéni lelkiség, mely amint reagál a természet, az élet minden mozzanatára, önkéntelenül is itélkezik - permanens itélőszéket tart - s végeláthatatlan gyorsasággal váltakozik benne a kétféle lelki hozzáállás: vonz és taszit, másképpen: óhajt és kárhoztat." (492.)

A "tárgytalan félelem", melynek nincsen eredete, a létbe vetettség miatti szorongás tipikusan heideggeri életérzése talán mindennél erősebben hatja át a Bölcsőtől a koporsóig irásait. /493./ "Ugyszólván egész kamaszkorom azzal telt el - olvassuk /494./ - hogy féltettem őt. Attól tartottam, hogy valami veszélyes kisérlet közben életét veszti, hogy elmegy hazulról és többé nem jön vissza, hogy egy 'rejtélyes' ok miatt öngyilkosságot követ el. Ha vacsorára volt hiva, hajnalig virrasztottam ágyamban, csak akkor aludtam el, miután hazatért." Másik hasonló emlékét a nagyanyai házról őrzi /495./, s ez a kép a koporós boltokról a Pacsirtában is visszatér: "A házában levő bolthelyiségeket - nem tudom, miért - következetesen koporsósok bérelték. Hozzámenet borzongva néztem ezeket a halálmadarakat, különösen őszi este, ködben." Szikár nagyanyjának halálára igy emlékezik /496./: "A koporsóban fönséges nyugalommal feküdt. Gyöngyös főkötője volt rajta és csipkés fekete

selyemruhája. Élettelen kezeit sulyos olvasója bilincselte össze, mindörökre."

Kosztolányi újra szeretett volna az összekuszálódott világtól függetlenedni, s kialakitani azt az arisztokratikus-esztéta magatartást, melyet nem érintenek maguk az események, illetve amelyben az események csak sajátos logikával érvényesülhetnek. Müvészi érzékenysége és tehetsége azonban sokkalta nagyobb volt, semhogy függetlenedni tudott volna a valóságtól, mely ujra meg ujra halálos arcát mutatta felé. Hamarosan a maga legszemélyesebb sorsában is meg kell barátkoznia az elmulás gondolatával.

"Dide mostanában megöregedett - irja 1933 koranyarára emlékezve felesége. - Barátnőim is többször megkérdezik tőlem, nincs-e valami baja?" Gellért Oszkárék járnak náluk azon az estén, amikor hirtelen felpattan és a fürdőszobába siet. Közeli ismerősei megszokták hirtelen gesztusait, nem is csodálkoznak rajta. Aztán maga után hivja a feleségét, és egy piros foltot mutat két hiányzó foga helyén. És hirtelen kimondja a végzetes diagnózist: "Rákom van". Persze ezt is megszokták barátai. Gyakran emlegette a rákot is vélt betegségei között. Ám a piros folt nem akart elmulni. Hiába öblögette házi szerekkel, hiába ment a fogorvosokhoz, akik különböző tanácsokat adtak a kezelés módjára. Elutaznak a Tátrába, hármasban a fiukkal. Remekül érzi magát, rendszeresen vizsgálják, nem találnak okot nyugtalanságra./497./.

Ám irásaiban mintha felsejlenék a halál-közelség érzése. Parányi jelzések, tovasikló gondolatok utalnak erre. Juniusban

Az utolsó kötelesség-ben arról ir, hogy rendbe teszi dolgait, s várja azt, ami alól nem mentesitheti senki: a halált /498./. Julius 16.-án jelenik meg a Pesti Hirlapban Hattyu halála cimü remeke./499./ A Logodi utcában mindenki ismerte a hatalmas, mélyhangu kutyát, Onódi fehér alakja az Édes Annában is megjelenik. Egyébként is gyakran irt róla. Kimulása nyilván mélyen megrenditette. De nem az teszi emlékezetesen nagy alkotásává a tárcát,ahogy leirja a kutya haldoklását, hanem ahogy ő maga is szinte bénultan áll szemben a halállal, az elmulással, mely már házát sem kiméli, s elszólitott mellőle valakit, akit nagyon szeretett. Először állt szemtől-szemben a halállal.

Megpróbál még most is szerepet játszani. Vagy nem a halálnak gunyos-irónikusan hátat forditó iró önportréja-e A költő utolsó szava, amelyben arról elmélkedik, hogy amikor Lope de Vega látta: halála kikerülhetetlen csak ennyit tartott fontosnak elmondani utolsó szavaival: Nem szeretem Dantét? /5oo./ Nem a halál szinpadias átértelmezésének kisérlete-e az Utolsó szereplésünk?/"A temetés utolsó személyes szereplésünk, Már elmultunk, megszüntünk lenni. Ekkor azonban, még egyszer, utoljára, mint egyének jelenünk meg, s egyéni kárörömöt vagy egyéni irigységet keltünk felebarátainkban azzal, hogy valaki, nem jött el, vagy azzal, hogy valaki, egy kiválóság egy fontos kiválóság koszorut küldött koporsónkra. Porhüvelyünk, melyet eltakaritanak, ilyenkor, mintegy a kitartósságánál fogva, végső erőfeszitését teszi, hogy megmozgassa a földi hiuságot. Aztán ennek is vége, mindörökre."/5o1./ De maga is tudja, hogy e

kisérlet hasztalan. Betegsége nem ismeri a tréfát./5o2./ Ekkor irja a nyolc szonettből álló Számadást, melyet valóban számadásnak, élete summájának is, nézetei kifejtésének is szánt.

Egész költészetét áthatotta a részben az expresszionista részvétlirából forrásozó együttérzés, részvét, tárgyatlan sajnálkozás. Most ugy érzi, hogy a testi kinok jóvátehetetlenül a szenvedők millióihoz kötik őt is:

Most már elég, ne szépitgesd, te gyáva,
nem szégyen ez, vallj - ugyis vége van -
boldog akartál lenni és hiába,
hát légy mi vagy: végképp boldogtalan,

inkább egészen és kinzó-csigába,
mint félig igy, alkudva oktalan,
ne félj, szamár, ki szenved, nincs magába,
vagytok ti itt a földgolyón sokan.

Térdelve, föltárt hassal, láncra kötve,
templomba, kórházakba, börtönökbe
lassan vonul a roppant karaván,

siess te is oda, igaz körödbe,
s - égő kanóc - lobogj velük örökre
elégedetlenség szent olaján.

A Számadásban kérlelhetetlen pontossággal igyekszik meghatározni a világban és az irodalmi életben elfoglalt helyét. "Nem üdvözölték", "nem istenitették" soha. Kétségtelenül vágyott az elismerésre és a szeretetre, de mint a Marcus Aureliusban is irta, a közélet költészetnek minden fajtájától visszariad, mindegyik lehetőségét értelmetlennek s a költészet lényegével összeegyeztethe-

tetlennek tartja, s ezért sem számitott soha nagy népszerüségre. Nem tette magáévá Ady társadalmi méretekben gondolkodó, a forradalom felé kiutat kereső költői magatartását de Babits tépelődő, a megoldás utját felelős elkötelezettséggel kutató attitüdjét sem. A müvet mindenkor immanens értéknek tekintette, mely független az adott körülményektől, megáll önmagában is. Alkotásaiban igyekezett megvalósitani és kifejezni azt az eszmét és eszményt, mely hite szerint kiveszett a világból. Ebben a vonatkozásban érdekes ~~rokonságot vagy~~ analógikus kötöttséget fedezhetünk fel az exisztencializmus jaspersi ága és Kosztolányi között. Jaspers, szinte szóról szóra egyezve Kosztolányi müvészetfelfogásával - ugyszintén kifejezve az arisztokratikus esztéta világkép sulyos válságát - ezt irja a Die geistige Situation unserer Zeit cimü könyvében: "Az embernek, hogy ember legyen, szüksége van egy pozitiv értelemben telitett világra. Ha egyszercsak ez nem adott, s ugy látszik, hogy az eszmények elveszitették valódi tartalmukat, akkor az ember sincs tisztában önmaga adottságaival, mindaddig, mig saját alkotásaiban meg nem leli azt az eszmét, mely felsejlik a világban."/5o3./

Jaspersnek az a gondolata, hogy az ember több annál, mint amennyit megtudhat magáról, voltaképp egyfajta humanizmus-teremtés kisérletének elméleti alapvetése. Az embernek ugyanis szükségképpen - a világ ellen is - vállalnia kell szabadságát, exisztenciáját. Ezt a gondolatot Kosztolányi is egész egyértelmüen fogalmazza meg:

Kellesz te még vijjogni, mint a vércse,
nem kérdeni, szabad-e, nem szabad,
sosem kimélni a könnyet se, vért se,
a semmibe rikoltani szavad.

/És ez a semmi, könnyen meglehet, a heideggeri exisztencializmus semmije, mely a mindent is magába foglalja./

A vers erősen expresszionista hangja, a szegényekkel és a kiszolgáltatottakkal való azonosulni vágyás korántsem azt jelenti, hogy Kosztolányi szakitott volna lirájának alapvetően ontológiai irányultságával. "Borzaszt a forradalmár" - irja, s azután részletesen kifejti, hogy a cselekvésnek nincs értelme, hiszen az ember sorsa előre elrendeltetett, nincsen hová fellebbezni, s az üres lelkűek legfeljebb a látszatélet külsőségeivel kárpótolhatják magukat.

"Mi marad meg a jelen világban?" - veti fel a kérdést már idézett könyvében Jaspers, majd igy válaszol -: "Az, ami te vagy, amennyiben képes vagy az elenni. A szellemi helyzet minden embert arra kötelez ma, hogy vállalja öntudatosan a harcot, melyben önmaga lényege a tét. Győzni vagy kudarcot vallani aszerint fog ebben a küzdelemben, hogy mily módon öntudatositja magában léte alapját élete valóságában. /5o4./ Ezt a fajta szellemi kiteljesedést, a való világtól függetlenedett, azzal ellentétben önmagát gazdagitó, a részvétet mint eszményt vállaló magatartást mondja magáénak Kosztolányi is a Számadásban:

No lásd, maradj árvák között az árva,
maradj közöttük, állj meg végre itt,

nem érve semmit és semmit se várva,
ezek a te igaz testvéreid,

idézd fel őket dolgozószobádba,
adj villamosabb életet nekik,
s ha majd megéled, a sok néma lárva,
a te szavad ők még megérthetik.

A Számadás végén Kosztolányi a maga szabadságeszményét is megfogalmazza. Megveti azokat, akik szükre zárják életük határait, kiknek "határa kertfal, tyukól, pincegátor", s velük szemben a szellem korláttalan szárnyalásának ideálját vallja, melynek révén az igazán szabad ember a világban, a világ fenyegetése között is meg tudja teremteni a szellem érintetlen szigetét:

...a boldogtalan tanyája sátor,
zászlója felleg, ő, csak ő a bátor
s a jó, csak a boldogtalan a hős.

Érdekes összevetni versének következtetését Babits kicsit korábbi Vers a csirkeház mellől-jével. Ez az összevetés nemcsak azért jogos, mert a kétféle költői magatartás különbségére vonatkozóan is fontos következtetésekre juthatunk, hanem azért is, mert nem lehetetlen, hogy Kosztolányi azok között, kiknek oly szükös a szemhatára, a "tyukól" említésével Babits versére célzott. Babits is mintha visszariadna a tettől,s ugyanugy visszahuzódnék az élet eleven áramából, mint Kosztolányi:

Mit ér a sok tett és törtetés?
Vér lesz abból, szenny és szenvedés...

Ég veled, cselekvés, munka harc!
Engem többet eztán nem zavarsz.

Igy vonul ma félre aki jó:
küzdeni a komisznak való,

mig eljő az uj háboru majd
s kipusztitja az emberi fajt.

Ám neki van ereje szembeszállni az otium kisértésével, s noha alkata, jelleme, habitusa szorongva tiltakozott mindenfajta szerep ellen, alapjában véve ugyanugy "rühellte a prófétaságot", mint halhatatlan hőse, Jónás, mégis hitet vallott a Tett, a Harc mellett:

Igy tünődöm s izgalom fog el:
nem, nem! menni s cselekedni kell!
Harcot a Harc ellen! és a Tett
gyilkos lelkét tettel ölni meg,
mig az egész földön kitüzik
a szent Restség fehér zászlait...

Babits itt - mint a vers szóhasználata és utalásai sejtetik - azt a hagyományt vállalta és folytatta, melyet Petőfi fejezett ki a XIX. század költőiben. Vele szemben Kosztolányi nem vállalta sem a harcot, sem a tettet. Nem látta értelmét, nem hitt esetleges sikerében. A harc az ő számára a magányos ember exisztenciális küzdelmét jelentette a minél teljesebb müvészi szépség megvalósitásáért, a tett pedig az izolált ember apró jócselekedeteit. A költészetet sem aktuálisan forgatható, a mindennapokban hatásos fegyvernek értelmezte, hanem szenvedélynek, "mely készitőjének...több élvezetet szerez, mint azoknak, akik használják"./ A költő/ /5o5./.

A költészet funkciójának ez a fajta értelmezése szinte természetszerüen állitotta szembe Kosztolányit a népi költészettel. A

hagyományos vers lazitását, a forma alárendelését a kifejezés lélegzetvételének az igazi poézistől idegennek, mesterkéltnek vélte. Már egyik 1930-ban irt versében irónikusan szólt az ünnépies liráról /506./, s kifogását még gunyosabban foglalta össze 1934 legelején Vojtina levele egy fiatal költőhöz cimü cikkében. "Ha egymás után olvasom ezt a sok puszta marhabőgést, ezt a sok paszulyt és tinót, ezt a sok szürke és bárgyu sületlenséget, ezt a térben egymás mellé rakott pongyola eseménysorozatot, álmosság fog el, s valami kis izgatószer után néznék, melyet nem lelek irásaitokban - mondja a többi között -, Bizony minden müfaj jogosult, kivéve az unalmast."/507./. Ellenérzésének ilyen megfogalmazására a pongyola rimek adtak alkalmat.

A rim azonban Kosztolányi esztétikájának fontos eleme. Mestere is, kicsit bohóca is volt a tökéletes rimelésnek, ahogy az Esti Kornél rimeiben vall is erről:

Budapest!
Itt éltem én! Lelkek közt! Csupa lélek!
Csupa test!
Kávéház! Mámor! Lángokban leszálló
csuda-est!
Csak az gyülölhet, aki tompa, pudvás,
buta, rest!
Rimet reád még! Szint, mely életemre
odafest!
Ha meghalok, mondjátok siromnál:
Budapest.

Amikor a tökéletes rimelést védi, a rim becsületét, voltaképp az alkotás szuverenitásának, intaktságának eszménye vezérli /s ebben

vonatkozásban alighanem a népi költészet közéletisége is ingerelte/. A rim nála sosem eszköz: a költészet maga.

A Kosztolányi odavetette kesztyüt Illyés Gyula vette föl, s ha válasza ugyancsak a rimelés modern lehetőségeinek tárgykörében mozog is, érvein, indokain érzik, hogy általában a népi költészet védelme, szándékainak minél világosabb és pontosabb körülirásának igénye vezette./5o8./ Viszontválaszában Kosztolányi már csak a rimről; a vers "ékességéről" szólt. Néhány mondata, megfogalmazásának eleganciája és könnyedsége e pár sort a magyar irodalmi vitairodalom remekévé avatja; arról nem is szólva, hogy elméletileg sosem tudatositott esztétikai nézeteibe is bepillantást enged, s eláruljа, hogy a magyar rimnek talán legnagyobb mestere miképp vélekedett mestersége tárgyáról és annak hatásáról: "A rim ékesség. Olyan mint a nyakkendő. Ha valaki nyakkendőt hord, megértem. Ha valaki egyáltalán nem hord nyakkendőt, és csupasz nyakkal jár, nyitott ingben, szintén megértem. De ha valaki nyakkendő helyett következetesen katángkórot, vagy egy törlőrongyot biggyeszt a nyakára diszül, attól megkérdezem, egyszer -- nem többször --, hogy miért viseli ezt..."/5o9./

"Az én koromban: / mindannyian ó de magunkra maradtunk" - irta még 1932-ben a Litániában (Radnótinál hasonló versinditás. "Oly korban éltem én a földön"), s a magányos, immár betegségétől, a testi szenvedés lehetőségétől szorongatott ember nagy számvetését készíti el egész költészetének és a magyar lirának egyik legcsodálatosabb darabjában, az 1933 őszén irt Hajnali részegségben.

Már a bevezető néhány mondat jelzi, hogy ebben a versben jelen van teljes költészete. A rimek mestere épp ugy, mint a Meztelenül már-már prózai egyszerüségü kisérletezője. A latin idill és világosság szenvedélyes kedvelője is, de a kábitószerrel élő, izgatott kitörésekre képes, folyvást nyugtalanul figyelő másik énje is. S mindez lefegyverző egyszerüséggel és természetességgel, annak az embernek az öntudatos puritánságával, aki a Logodi utcai ablakból az egész világra kilát:

Elmondanám ezt néked. Ha nem unnád.
Mult éjszaka - háromkor - abbahagytam
a munkát.

Le is feküdtem. Ám a gép az agyban
zörgött tovább, kattogva, zugva nagyban,
csak forgolódtam dühösen az ágyon,
nem jött az álom.

Hivtam pedig, igy és ugy, balga szókkal,
százig olvasva s mérges altatókkal.
Az, amit irtam, lázasan meredt rám,
Izgatta szivem negyven cigarettám.

Meg más egyéb is. A fekete. Minden.
Ha fölkelek, nem bánom az egészet,
sétálgatok szobámba le-föl, ingben,
köröttem a családi fészek,

a szájakon lágy, álombeli mézek,
s amint botorkálok itt, mint a részeg,
az ablakon kinézek.

S egy ujabb prózainak látszó kitérővel még hihetőbbé, még természetesebbé teszi a helyzetet. Mintha mi is ott állnánk mellette az el-

hagyott, Logodi utcában, s vele együtt tekinthetnénk be a "tárt otthonokba", amelyekben "az emberek feldöntve és vakon / vizszintesen feküsznek". Néhány félelmetesen pontos képpel, egy-egy találó, groteszk jelzővel teljesen hiteles képét adja a munkától tehetetlenné fáradt embernek, akinek lakása is olyan, mint a "ketrec". A sivár földi való rabjai ezek az alvó sziluettek, "mert a mindennapos agyvérszegénység / borult reájuk".

Mintha József Attila nagy verseinek lélegzetvétele hallanék ki a Hajnali részegség bevezető részéből. Néhol még mélyebb összefüggésekre is lelhetünk, ahogy Kosztolányi is, ő is leirják az éji városban reménytelenül alvó embereket. A távlatterremtés azonban egészen más irányba tágitja költeményeiket. Kosztolányi a valóság hinárjából hirtelen felszökken a derüs ég magaslatába, József Attila pedig lefelé hatol, egyre mélyebben az adott világ varázsaiba. Kosztolányi megteremti magának azt a hidat, amely összeköti az élőket az élőket és a holtakat, "akik nézték Hannibál Hadát / s most néznek engem, aki ideestem, / és állok egy ablakba, Budapesten".

S az ablakban álló, merengő költővel hirtelen mintha varázslat esnék:

> Én nem tudom, mi történt vélem akkor,
> de ugy rémlett, egy szárny suhant felettem,
> s felém hajolt az, amit eltemettem
> rég, a gyerekkor.

Csodálatos égi "báléj" leirása következik. A természet is ünnepelni készül: "távolos reppant / fénycsóva lobbant", aztán kitárult a mennyei kastély kapuja, "oszolni kezdett a vendégsereg fent";

"a házigazda lépcsőn bucsuzott, / előkelő ur, az ég óriása, / a bálterem hatalmas glóriása". Hallani véljük a tovauszó "csilingelés"-t, "csodás"-t, "halk női suttogás"-t.

A távoli homályból még egyszer kivillant a tejut, melyet Kosztolányi ugyancsak a gyermekkori tétova álmok és látomások eszközeivel ábrázol, ám ebbe a szándékoltan naiv képbe varázslatosan játszatja bele az egyetemességnek azt az élményét, melyet csak most, érett fővel, a szenvedéstől barázdáltan ért és érez át igazán:

Szájtátva álltam
s a boldogságtól föl-fölkiabáltam,
az égbe bál van, minden este bál van,
és most világolt föl értelme ennek
a régi nagy titoknak, hogy a mennynek
tündérei hajnalba hazamennek
fényes körutjain a végtelennek.

"Egy szárny suhant felettem" - irja, és rögtön kitárult előtte a végtelen, a csillagmilliárd, az egész világ. Mintha jelt adott volna valaki, hogy a költő képzelete egyszeriben kitágulhasson és mohó örömmel szivhassa magába azokat az impressziókat, melyekről eddig csak homályosan tudott. Az antik költészettől kezdve ismert, már-már lirai közhelynek tekinthető fogás ez. De e titkos égi jeladás igazi jelentőségére, az élők és a titokzatos égi istenek, végeredményben az élet és halál kölcsönhatásának ilyen jellegü kifejeződésére Kerényi Károly irányitotta rá ujra a figyelmet. Ő figyelmeztetett nagy nyomatékkal "a csillagistenek emberi sorsot kötő anyagi hatalmának megnyilvánulására", melynek meggyőző elem-

zésére vállalkozott 1927-ben, a Philológiai Társaságban megtartott előadásában. /51o./

A Hajnali részegség motivumai régóta készülődtek Kosztolányi lirájában - mint erre Szauder József figyelmeztet tanulmányában /511./. Ott készülődött már ez a motivum a Mágia Sippal, dobbal, nádi hegedüvel cimü versében is, sőt, ez a költemény a Hajnali részegség első előképe, mintha ebben próbálgatná a költő azt a struktúrát, mely végigkisérte egész költészetében. /512./. E korai költeményében is felvillan a "bálterem" képe, s itt - még közel vagyunk Adyhoz - nem egy ismeretlen Ur látomása kisérti meg Kosztolányit, hanem magáé az ördögé, aki ugyanugy trónol az asztalfőn, mint Ady Ős Kajánja. Itt is az égbolt terül a költő fölé, s a "hajnalodó kék táncterem" képe után a kijózanitó reggeli derengésben eszmél csak rá, hogy egy farsang-éji kalandot élt meg.

E versében alkalmazza először az "álarc _ halálarc" rimet, mely az Esti Kornél énekében igy tér vissza:

ó, hős, kit a halál-arc
rémétől elföd egy vig
álarc

s ez a rimpár itt, utolsó korszakában már a halál értelmezésének módját is magába rejti, mint ahogy ugyancsak az Esti Kornél énekében e sajátos halál-kép villan föl ebből a néhány sorból is:

Ó jó zene a hörgő
kinokra egy kalandor
csörgő,
mely zsongit, ugy csitit el,
tréfázva mimel,
s a jajra csap a legszebb
rimmel.

"E soroknál etruszk temetésre kell gondolnunk, melyen bohócok kapták föl a koporsót, s mókázva rohantak vele a sirsziklák felé, mig a gyászolók könnyei csorogtak a kacagástól."/513./

Az etruszk halálszemléletet is Kerényi Károly tudatositotta a kor gondolkodásában, s a Hajnali részegség egész versépitkezésében is jelen van az antikvitás példájából meritett, de sokszorosan aktualizált költői megoldás, mely Vergilius korában az emberek istenekben való hitét akarta erősiteni homályos megfogalmazásaival és célzásaival, Kosztolányinál azonban éppen ellenkezően: az istenek titkaiba tekintő, a halállal is szemrebbenés nélkül szembetekinteni tudó ember természetes önkifejezési formájává válik.

A Hajnali részegségben kétségtelenül az izolált ember tekint a világba, aki érezhető arisztokratikus különállással figyeli környezetét, s magányosan vállalkozik az ég titkainak kutatására. Ez is jellegzetesen olyan magatartás, melyet Kerényi Károly javallott épp az antikvitás nagy költőinek példájára, az egyéni erkölcs, a személyes éintetlenség megóvására:"...nem hagyni magunkat elvakitani és megsüketiteni korunk leghatalmasabb tömegkábitó eszközeitől sem, nem bolondulni bele a szellemtelenbe, nem engedni, hogy félrevezessen, hanem őrizni szellemi emberségünket és megőrizni arra a lehetőségre, hogy egyszer - talán - a humanitás visszafizeti ellenpólusának mindazokat a belátásokat, amelyekhez a vele való harcban és feszültségekben eljutott, és visszasugároztatja teljes világosságát arra az oldalra, ahol államokat épitenek és ujra elemésztenek."/514./

A magányos ember azonban - és erre a felismerésre esetleg az exisztencializmus vezette Kosztolányit - mégsincs egyedül. Egyéniségét, személyiségét, a világban elveszitett ideálokat megtalálhatja és kialakithatja a müben, az alkotásban, melyet a halál közelségében is be kell teljesiteni:

de pattanó szivem feszitve hurnak
dalolni kezdtem ekkor az azurnak,
annak, kiről nem tudja senki, hol van,
annak, kit nem lelek se most, se holtan.
Bizony ma már, hogy izmaim lazulnak,
ugy érzem én, barátom, hogy a porban,
hol lelkek és göröngyök közt botoltam,
mégis csak egy nagy ismeretlen Urnak
vendége voltam.

Megérintette a halál. Eddig csak ő idézte, kedve szerint, játszott a gondolatával, tettette rémületét. De a szenvedések komor jóslata megrémitette. Megkisérli a lehetetlent: témává oldja élményeit, s ezzel próbálja ellensulyozni azt a fenyegetést, hogy világa beszükül, s benyomások hiján egyre kevesebbet tud irni a Pesti Hirlapba. Orvosi várószobákról fest képet, hol megállt az idő, immár tapintható közelségből. Memento mori - irja kis jegyzetének végére 1933 decemberében/515./. Ekkor még távoli fenyegetés volt csak számára a halál. Mintha csak reményeit igazolná az orvostudomány: a Legyen világosság cimü tárca bizonysága szerint szeme láttára gyógyul meg a vak, s lát ujra./516./ Május 6-án azonban már "igéket" ir a "szenvedés"-ről. Olyan ember vázlatai, följegyzései ezek, aki kiitta már a testi szenvedés kelyhét. De

még ekkor is van ereje, hogy a fájdalommal és szenvedéssel szemben az élet szépségét, magasztos voltát hirdesse: "Ennélfogva, hirdessük, barátaim, a szenvedés közepette is az életet, és mindaddig, amig ég fejünkben az értelem csodálatos kis lámpása, maradjunk hüségesek hozzá.Ez legyen az utolsó pillanatig a mi erőnk, becsületünk és méltóságunk." /517./

Immár nem akar "tapsolni és nevetni". Hiszen ott fujja csontjaiba, zsigereiben kérlelhetetlen dallamát a fájdalom, s kikényszeriti belőle a Száz sor a testi szenvedésről cimü verset, A vad kovácsot, és a Februári ódát, melyek annak a folyamatnak hiv tükörképei, ahogy a Kétségbeesés költője eljut a pontos önvizsgálatig,s innen felemelkedik a belenyugvásig s addig a tudatig, hogy "fájdalmas müremekké kovácsolja" a szenvedés. Ennek hite segiti hozzá, hogy végzetesen szép szavakkal köszönje meg felesége jóságát és szerető gondosságát a Februári ódában, melyben a fájdalmak és kinok közül kiemelkedve megint eljut az "emberi nagyság" fölismeréséig, s ezt foglalja megejtően szép sorokba:

Ések között, a végzet vállamon,
téged dalollak, még nyomorékul is,
száj nélkül is, szájamba sebbel,
emberi nagyság.

A Száz sor a testi szenvedésről-ben a betegség tudata nemcsak téma, hanem a vers formájának, lélegzetvételének szervezője is. Valóban "ő fujja" a dalt, nem a költő, ő egyszerüsiti a formát, ő van jelen a jambikus de ugyanakkor hangsulyos sorok bonyolult s mégis végtelenül egyszerü lüktetésében, s csalja, egyre csalogatja a

költőt eddig ismeretlen, félelmetes utakra:

Nem unja el,
én sem unom,
megyek sötét
nem-járt uton.

Nem fekhetem,
nem alhatom.
Mást mit tegyek?
Hát hallgatom.

Ki ő, mi ő,
nem ismerem,
szólitani
nem is merem.

Az életem
lejtős felén
igy mulatunk
mi, ő meg én.

Állok vele,
hanyatt esem,
forgat tovább
vad-rémesen.

Kosztolányi még itt is megmaradt a rim és a verszene müvészének. Régebben olykor szivesen engedett egy rim kisértésének, s egy sikerült kifejezés kedvéért megtörte a vers ihleti egészét. A fájdalom és betegség szülte verseiben a rim valóban csak a kifejezés szolgája, s talán épp azért ivelnek oly magasra e költemények, mert ilyen hü cselédre leltek.

Sikerült-e megtalálnia a menekvés lehetséges utját, amikor témává oldotta gyötrelmeit, amikor kis prózai irásaiban uj tájakat, az orvosi rendelőket és a mütőket fedezte és fedeztette föl másokkal is? Amikor verseiben eljut a tétovázó belenyugvás fájdalmas érzéséig? Aligha lehetett ez számára végső megoldás. Már csak azért sem, mert ő, aki annyiszor és oly meggyőzően idézte a halált, voltaképp mindig az életnek volt dalosa. Most is mohón kap minden lehetőség után, felderül, ha reménysugarat sejdit, kétségbeesetten akarja elhinni, hogy meggyógyul. Uj pózt próbálgat: az egész-

séges ifjuét. "Öregség? - irja Kosztolányinél 1934-ben tett látogatására emlékezve Tolnai Gábor /518./ - Hiszen még ötven esztendős sem volt! Fiatal és kifelé még fiatalabbat játszott. De belső világa fáradt volt: öreg emberré tette idegzetét a betegség és a fiatal korban közelgő halál. A negyvenkilenc éves férfi reám, a feleannyi koru fiatalemberre végtelen irigységgel nézett."Az ifjuság ujra álmodásának kisérlete a Szellemidézés a New York kávéházban cimü vers, melyben Osvátot idézi, kivel annyira egyek voltak abban a véleményükben, hogy "a stilus helytállás". Az ifjuságot idézi a szonettforma is, melyet Babitscsal együtt Kosztolányi támasztott fel s keltett uj életre:

A kávé gőze illan át forogva
a téli reggel füstjén szerteszét
s ott, hol zabáltunk hajdan éhgyomorra,
dicsőséget, dohányt és feketét,

nők, villanyok között, tombolva, nyersen,
a lehetetlent érzem én magát,
szeszélyt, kalandot, sok-sok régi versem
és ifjuságom vad éterszagát.

Lásd, most jöhetnél, Osvát. A halál tán
el is bocsát, jelenj meg e találkán,
ragyogj fel a barokk oszlop megett,

hadd lássam egyszer még, örökre sértett
gyászomba, rég eltünt, fényes kisértet,
vezérkedő roppant szemüveged.

Kosztolányi nagy lirai megujulása, mely a Meztelenül korszakában kezdődött meg, s elsősorban a versbeszéd egyszerüsödésében, a prózához való közelitésében mutatkozott meg, ezekben az

utolsó versekben teljesedik be. Mindenekelőtt feltünő a jelen valóság és a mult emlékeinek egy sajátos egybejátszatása, melyben a jelen, a szenvedések, a kórházak mindennapos valósága alkotja az élmény reális közegét, s erre rétegzi rá az emlékekből és gondolatokból szőtt morbid - ez a morbiditás azonban a halál reális közelségében ugyancsak valóságos elemmé válik - gondolati réteget. A Szellemidézés a New York Kávéházban remek sora; amelyben "az ifjuság vad éterszagáról" ir, kitünően mutatja e kettősséget. Az ifjuság - mely az egész vers ihletője - emlékei közé hirtelen beszüremkedik az az éterszag, mely nyilván mindennapos kisérője volt már életének mütétei és kórházakban való tartózkodási idején. Az "éterszag" és az ifjuság boldog, reménykedő, élethabzsoló kettőssége fejeződik ki Legyen világosság cimü tárcájában is: "Miért ujjongok? Miért tölt el féktelen jókedv és határtalan bizakodás ezen a tavaszi reggelen, hogy a földgolyón eggyel ismét több a látók száma? Végre ez igazán jelentéktelen szám. Mit bánom én, mit tudom. Éter párolog, kötöttem. Részeg vagyok, mintha étertől rugtam volna be. Tapsolni akarok, nevetni és sirni." /519./

Ez a sajátos kettősség már az Aranysárkány bevezető jelenetében is tetten érhető: "Közben a még álmos égen egészen fölébredt a nap. Diadalmas tüzárral boritotta a tájat, átnyilallt rézsut sugaraival a lombokon, sárga pocsolyákban forrt a fénye, melengette a vért, csiklandta a kebleket, kéjesen viszkettette a torkokat, végsőkig feszitve az életkedvet, melyben dac volt, kihivás, életkedv s halálkedv is." De ami korábban prózájában is, lirájában is a mor-

biditás sajátos kifejeződése volt, az ujabb müveiben a halál közvetlen realitásába fordul. Amikor régebben hirtelen szökkenéssel a való világ fölött termett és a halál közelségéből a teljes élet énekesévé vált, voltaképp csak egyfajta költői attitüdöt teljesitett ki. De amikor 1934 tavaszán egyik tárcájában ezt irja: "Egy sötét és kétségbeesett tél után, amikor szárnyaid megtépázták és lenyesték, dalolj lelkem és röpülj."/52o./, az a remény földközeli pontjai riadt keresésének bizonyul./Még akkor is, ha a lélek az iszonyu és egyre kétségbeesettebb szenvedések között megőrzi a "röpülés" képességét. Ezzel a szóval fejeződik be utolsó nagy verse, a Szeptemberi áhitat is./

Az ember szükségszerüen feláldozza egy idő után a lélek ifjuságát - figyelmeztet Kosztolányi./521/. A költő azonban sosem veszitheti el azt a képességét, hogy fiatal legyen. Ez a másik kettősség, mely végigvonul az utolsó nagy verseken. Ezt fejezi ki a Februári ódában:

El is felejtem a szanatórium
pálmáit és a tél-sötét delet,
s a mélyből a fényes magasba
fölkiabálok.

Mert a magasban még most is fényes az ég, s ha sikerül olykor-olykor kiszabadulnia a testi szenvedések fojtogató kinjából, ott fönn, ahol mindig zászlók lobognak, elébe tárul a végtelen panorámája.

A költői szemlélet átalakulásáról vall az a mód is, ahogy Kosztolányi ezekben az utolsó versekben a rész és egész viszonyát szemléli.

Hosszu a fejlődés a Marcus Aurelius gőgös számvetésétől az Esti Kornél énekének a szeszélyes csapongást magasztaló, az egészet igy birtokba venni vágyó költői magatartásán át a Kétségbeesés immár a rész fontosságát is felismerő vallomásáig:

Várom, hogy asztalunkat megteritsék
s leszedjék.
Várom, hogy érkezzen s elmenjen innen
a vendég.
Egy tárgyat figyelek, egy furcsa, nem-várt
ajtónyitást, egy gombot, vagy egy szempárt.
Ezer darabra törtelek, te tág,
elbirhatatlanul-zavart világ.
Jobb is nekem nem nézni az egészbe,
beléfogózni egy-egy csonka részbe,
és állni ottan,
jéggé fagyottan,
Mert idegen és őrült az egész,
de nyájas és rokon velem a rész.

E korszakában emeli gyakorlatává a "tárgyias egyszerüséget", mely felé szintén a Meztelenül-ben mozdult el költészete. Ez azonban sosem jelenti nála a hétköznapiasságot, laposságot, nem mond le nagy költői vivmányairól, a fényről, a könnyedségről, a varázslatról. A Februári óda egyik remek versszakában magától értetődő természetességgel állitja egymás mellé ezt a puritán szemléletmódot és az örök költői fényt:

Lásd, igy dicsérlek, szakszerü tárgyias,
pontos szavakkal, ugy, ahogy illet ez,
mert köznapi voltál te mindég,
mint a verőfény.

A "verőfény köznapiságának" legremekebb egyesitését a Hajnali részegségben valósitja meg, amikor a bevezető jelenet prózai, teljesen hétköznapi képére erőltetettség nélkül rétegzi rá az "égi vendégség" csodálatos látomását.

A szegény kisgyermek panaszai óta - Jammes és Verhaeren modorában - természetes közege verseinek a tárgyi valóság, a hétköznapok használati eszközei, a butorok, a konyha rézedénye, a tükrök s a szekrény.Ezeket mindig a morbiditás fojtogató kettősségével idézte meg. Ebben az utolsó korszakában azonban a tárgyak is fellázadnak, s a könyörtelen vég érzését sugallják:

Ezek
a fattyaim mind, énbelőlem
pocsolnak a vérben, velőben,
övék vagyok, enyémek ők,
a vérem isszák, vért, velőt
gyilkos szeszéllyel.

Éjjel
a zongora, mint barna medve,
fogat vicsorgat fenekedve,
mint krokodil lapul a diván,
párduc a karszék, enni kiván,
kihiv a harcra, beleránt,
a szekrény lomha elefánt,
s a kályha az arcomba horkol.

Olykor
állok közöttük én, komoly-bus
és tiszta-szivü, régi koldus,
nemzője e garázda népnek,
és reszketek, hogy összetépnek.

/Otthon/

Valóban ő volt a nemzője ennek a lirának, ő telitette kisértetekkel az otthon békés tárgyait. "Mostan" azonban, mikor "nehéz a lelke, mint a mázsa", s nem "kószálhat földön-égen", ez a tárgyi valóság is a szenvedésekre és a halál közelségére figyelmezteti. Hol félelmetes kavargásban, mint "a szegény kisgyermek" butorai, hol csendes, üde, lágy simitásukkal, mint az a "boglárfa", mely betegszobája előtt emelkedik a kertben, éjszaka be-beszól hozzá az ablakon./522./

Fontos gondolata, hogy a fájdalom "müremekké" kalapálja az embert. Erről ir a Száz sor a testi szenvedésről épp ugy, mint az Igék a szenvedésről-ben/523./ Mert aki kiállja ezt a próbát, egészen más szemmel tud körülnézni a világban. Uj oldalról látja az embereket, s felfedezi azoknak a dolgoknak a költészetét is, melyek eddig nem mutatták feléje arcukat. Utolsó éveinek kistárcái, jegyzetei mind-mind a hétköznapok költői szépségének, a jelenségek sokarcuságának rajzai, a nagy költő prózai rögtönzései, s a halálba tartó ember nagy felfedései, hogy az életnek mily sok arca van, s milyen kiismerhetetlen.

1934 nyarán utazik először Stockholmba. Az itthoni orvosok rádium kezelést javallanak. Felesége itt tudja meg a rémitő diagnózist: férjének carcinomája van. És "mindjárt másnak megkezdődött a kinzás. Szédül, émelyeg, undorodik, enni nem tud, a képe irtózatosan feldagadt a félelmes sugártól. Különösen az éjszakák rettentőek a szük kis szobában, az ismeretlen helyen. Már alig birja. Nappal azonban még jár a városban, még mindenre kiváncsi, mindent

meg akar nézni, ir, jegyez, kérdezősködik."/524./ A besugárzások idején a felesége felolvas neki. Legtöbbször a Hamletet, angolul is, magyarul is. De gyakran Arany Jánost, Reviczkyt, Rilkét.

A kura befejezése után iszonyu fájdalmak gyötrik. Szinte menekülnek haza. Sebei nehezen gyógyulnak, de dolgozik, diktál, ir. Ha fájdalmait elviselhetetlennek érzi, Arany Jánosból olvastat föl. Pedig a stockholmi professzor, akinél még egyszer besugárzást kap szeptemberben, gyógyultnak itéli. S a második besugárzást mintha valóban jobban türné. A seb azonban alig-alig gyógyul, enni csak nehezen tud, fogai a hidegre és melegre érzékenyek, minden falat a további fájdalmak rémületével tölti el. Érzelmileg rendkivül labilis. Egyik pillanatban a gyermek egyszerüségével és kiszolgáltatottságával fordul feleségéhez, aztán megsértődik, dührohamokat kap. Régebbi verseiben is fel-felsejlik ez a bizonytalanság, nagyfoku érzelmi hullámzás /melyet a kábitószer fogyasztása csak erősitett/. 1931-ben a Délutáni álomban irja:

Nagy a kezem, halántékom deres már,
s játékaim még itt vannak köröttem,
Hol az anyám? Hol az anyám? Segitség!
Ötven leszek már. Nemsokára ötven.

1935-ben azután, immár jóvátehetetlenül és visszavonhatatlanul ötven éves lesz. A Nyugatban az a képe jelent meg, melyet szeretett: kicsit gunyoros, már-már kacér mosollyal tekint róla a világba, telve biztonsággal, derüvel, s ezt a derüs arcot rögziti Karinthy Frigyes szubjektiv hangu tanulmánya;/525./ s az

örökifju alkotót, a halálon is erőt vevő müvészt köszönti Rédey Tivadar verse:

.....Hányunk elmaradt!
Te még ott állsz értünk a nagy ég alatt,
sarkad alá szegve a tünő időt:
s szólsz a csillagokkal - testvéreid ők! /526./

Valóban ugy látszik: sikerült sarka alá "szegnie a tünő időt", ekkor jut költői pályájás csucsaira: a halál félelmes szoritásában tisztán, tündöklően szárnyal föl hangja, s azokról az ismeretlen távolokról ad hirt, melyeket csak az övéhez hasonlóan éles tekintet tud érzékelni. Nem véletlenül választotta Számadás/1935/ cimü kötete utolsó verseiül a következőket: Könyörgés az ittmaradókhoz, Már megtanultam, Halotti Beszéd, Hajnali részegség, Ének a semmiről. Mintha azt a folyamatot akarná a versek belső rendjével érzékeltetni, ahogy sikerült felülemelkednie a szenvedéseken, ahogy az egyéni lét tanulságait egyetemessé tágitva beteljesitette küldetését, a lehető legszélesebbre tágitva világképét. "Nem volt már a téma mindegy neki - irja nekrológjában az utolsó versekről Babits /527./ -, volt valami benne, amit különösen és minden áron ki akart mondani. Itt nemcsak a kifejezés tornája érdekelte. S most ugy tünik föl, mintha ennek a gondolatnak csirája kezdettől fogva benne ült volna lelkében. Lassan nőtt föl, mint egy rettemetes embrió; ha jelenlétére gondolok, egyszerre más szinben látom minden irását, ifjusága dekadens rimeitől kezdve egészen a végső novellák cinikusan ható hitetlenségéig. Egész életmüve mintha csak előkészület lett volna arra a néhány utolsó versre, amelyben ez a gondolat megé-

rik és kiteljesedik: a halál gondolata ..... Utolsó versei, melyek a magyar költészet legszebbjeihez sorakoznak, mindenkinek a saját haláláról énekelnek."

De nemcsak exzisztenciális élmény szülöttei és tükörképei ezek a versek. Ott lüktet bennük, ott jajgat a korszak is, mely már mindenestül a fasizmus korszaka volt. Ezzel az emberi eszményeket tagadó korral szemben a betegségtől sorvasztott költő bátran fölmutatta az egyéniség, a költői szubjektum legszentebb jogait, s a független önkifejezés nemes értékeit hangoztatta. E hitvallásának az adott félelmetes hitelt, hogy a halál ütötte rá pecsétjét.

A Könyörgés az ittmaradókhoz szerkezetét, müvészi felépitését Szabó Ede elemezte finoman és meggyőzően/528./. A hét versszakból álló költemény valóban kettős fuga szerüen épül fel a középpontban álló és a költő mondandójának sulyát hordozó negyedik versszak köré:

Vétkeztem itt s vétkeztek ellenem,
bár senki ugy, mint lázadt szellemem,
az sarkantyuzott szünös-szüntelen,
s ezért vagyok én bünös-büntelen.

Nyugtalan, mindig ujra vágyó, meg nem elégedő kiváncsi szelleme - mely az abszolut szabadság elérhetetlen eszményét tüzte maga elé ideálul - ösztönözte, az fedeztette fel vele a szépség birodalmát, az csábitotta uj és uj kalandokra, az vitte bele olyan félreértelmezett számvetésekben, mint az Ady-revizió. Az artisztikum vágya tette a rim oly csodás mesterévé, amilyennek például a harmadik versszakban mutatkozik /melynek egyes kifejezései talán nem vélet-

lenül utalnak vissza Adyra, mintha a haláltól egy lépésnyire álló költő bocsánatkérőn nyujtaná jobbját régi ellene felé: "Önváddal és mérgekkel olykoron / vertem magam füstös-boros toron, / mindig a kin volt ólmos ostorom, / mindig magány a mély monostorom."/, a kétkedés jogában való hit ajándékozta meg a vigasztalás örömével, s az esztétikum mohó vágya és öröme ajándékozta meg azzal a ritka képességgel, hogy az ellentéteket is ki tudta egyenliteni a versben, ugyanugy, mint a költeménybéli hold, mely "ezüstté büvöl minden pocsolyát".

A Már megtanultam egy lépéssel tovább halad a kinokkal kivert uton. Mig a Könyörgés-ben a halál még távoli sejtelem, itt már mint kikerülhetetlen bizonyosság jelentkezik, melynek el kell jönnie, amely előtt a költőnek fejet kell hajtania:

Mindazt, mi fáj és van, megértem,
Nekem jutalmat hát ki adhat?
Nem zöld kölyök vagyok. Megértem:
Halál, fogadj el a fiadnak.

Rendkivül finom ebben az összefüggésben a megértem - mint azonos alaku szó - használata. Valóban megérett, müremekké formálta pörölyével a szenvedés kovácsa. De benne van ebben a kifejezésben az is, hogy megérti a végzet rendelését, és tudja, hogy immár egyetlen, de végső ut vár reá. Ennek általánositása, az évszázadok távlatába történő beágyazása a Halotti Beszéd.

"A költő elé, amikor verse után pontot tett - irja elemzésében Vajda Endre /529./ -, látomásokra érzékeny tudata bizonyára vala-

milyen imaginárius hidat vetithetett, mely a magyar irodalom kezdetét és végét átiveli; egyik pillérén egy csuklyásarcu névtelen egyházi beszéde, a másokon pedig az ő alkotása, melynek zöld tintája még alig száradt meg." Nem lehet véletlen, hogy épp az első ránk maradt magyar nyelvü nyelvemlékből választja ki a szinte közhellyé vált első két szót - Látjátok feleim -, hogy aztán megváltoztatva az eredeti szöveg adta akusztikát, a maga halál- /és élet-/ szemléletét fejtse ki. Mi ennek leglényege? Ezt is - mint gyakran az utolsó nagy versekben - a költemény közepére rejti Kosztolányi:

homlokán feltündökölt a jegy:
hogy milliók közt az egyetlenegy.

Az egyéniség jogának hangoztatása, a szubjektum tiszteletben tartása, a közösséggel szemben az egyed lelkiségének fontos voltának sokszoros hangsulyozása kezdettől vezérelve volt. Az adott korban azonban paradox módon az ilyen jellegü állásfoglalás a fasizmus ellen való tiltakozásnak minősülhetett.

A Hàlotti Beszéden végighuzódik az egyedi ember, az egyes ember megismételhetetlenségének, utánozhatatlanságának gondolata. "Akárki is volt ő, de fény, de hő volt. / Mindenki tudta és hirdette: ő volt."S ha egyszer meghal, "nem költi föl se könny, se szó, se vegyszer", mert minden egyes élet jóvátehetetlenül véget ér a halál pillanatában. Nem, ezt a költőt, aki mindig hitt a rációnak, nem vigasztalja a tulvilági élet lehetősége. Tudja, a halál után az ember ugy lényegül át, hogy beszélnek róla, hogy ezt mondják: "Hol volt, hol nem volt a világon egyszer", mignem egészen elfelejtik.

Ennek a rendkivül nagy versnek hangulata mégsem pesszimista, /mint ahogy nem az az Ének a semmiről sem/. Nem azért, mintha Kosztolányi vigasztalást hirdetne az elmulással szemben. Éppen nem! Inkább kétségbeesetten remegő ujjakkal, ziháló, kapkodó lélegzetvétellel kapaszkodnék az életbe. Sikerült azonban rálelnie egy olyan parlando hangra, amely legsulyosabb témáit is egyszerüvé, természetessé, legkomorabb következtetéseit is mélyen emberivé, hétköznapivá teszi. A halál közelségében ismét visszatért a földre, hogy itt szerezze meg a végső nagy élményeket. Az élet nagy, örök körforgásának, a születés és halál egymásutánjának gondolata - mely az Ének a semmiről mondanivalójának leglényege - nem csüggeszti el, hanem arra készteti, hogy belenyugodva a kikerülhetetlen végzetbe, egyszerüen, természetesen, magától értetődően, de csipetnyi iróniával még ezekben a végső pillanatokban is ezt kérdje:

Pajtás, dalolj ját, mondd utánam:
Mi volt a mi bajunk korábban,
hogy nem jártunk a föld porában?
Mi fájt szivednek és szivemnek
Caesar, Napoleon korában?

Az igazán ujszerü és nagy - Kosztolányi világképének kiteljesedését jelző költői tényező - az ezekben a versekben, hogy a költő megteremtette bennük a "kisember nagyságának költészetét" /53o./ "aki halandó, folyvást botlik az" - irja a Könyörgés az ittmaradókhoz-ban, s a halállal szembenézve, abban a léthelyzetben, amikor a

dolgok természeténél fogva minden ember egyenlővé válik, az esendőség, a botló emberség szószólója lesz.

Ezt a törekvését jelzik költői eszközei is. Tudatosan közeliti versmondatait az élő beszéd természetes kifejezési formáihoz. A Halotti Beszéd némelyik mondatát mintha a sirnál álló és bucsuztatóját mondó szónok lélegzetvétele szabályozná:

Okuljatok mindannyian e példán.
Ilyen az ember. Egyedüli példány.
Nem élt belőle több és most sem él,
s mint fán se nő egyforma két levél,
a nagy időn se lesz hozzá hasonló.

Már-már komázó egyszerüséggel, a megszólitásokat is az élő beszédhez közeliti:

Egy kis vidámság,
sok-sok sóhajtás.
Sejted-e már mi,
pedzed-e pajtás?

/Fejtörő felnőtteknek/

Pajtás, dalolj hát, mondd utánam:
Mi volt a mi bajunk korábban,
hogy nem jártunk a föld porában?
Mi fájt szivednek és szivemnek
Caesar, Napoleon korában?

/Ének a semmiről/

A legsulyosabb pillanatokban is tud szinte közhelyszerü egyszerüséggel fogalmazni, fittyet hányva az elmulásnak, ugy tréfálkozva, mint az az ember, aki tudja, hogy végzete kikerülhetetlen, de ezért nevet is végzetén /megint jellegzetesen etruszk gondolat ez/:

Nincs nála nagyobb jó,
mert ez a kincs.
Ugy hivják: élet.
Értelme nincs.

/Fejtörő felnőtteknek/

Még egy utolsó haladékot kap. Sulyos betegsége rövid időre nem terjed tovább. Az átmeneti remissio felvillanyozott állapotában ismerkedik meg 1935 juniusában, az ujságirók visegrádi üdülőjében Radákovich Máriával, s rögtön szerelemre lobban iránta./531./ Kettejük kapcsolata nem futó kaland, hanem az élet utolsó ajándéka. S hogy Kosztolányi is ennek értékeli, bizonysága Szeptemberi áhitat, irodalmunk egyik legcsodálatosabb szerelmi verse és a Röpima /mely - ebben teljes mértékben igaza van Kiss Ferencnek /532./ - nem emelkedik a nagy versek magaslatára/.

Az, aki a Szeptemberi áhitat önfeledt lobogásu sorait leirta, nagyon pontosan és jól ismeri helyzetét. Szinte eufóriás állapotban - a lappangva továbbterjedő, látszólag tovább nem pusztitó kór jellegzetes tünete ez - igyekszik kiszakadni a halálos ölelésből, s még egy utolsót kortyolni az élet és a szerelem italából:

Szeptemberi reggel, fogj glóriádba,
ne hagyja, ne hagyj el, szeptemberi nap,
most, amikor ugy lángolsz, mint a fáklya,
s szememből az önkivület kicsap,
emelj magadhoz. Föl-föl, még ez egyszer,
halál fölé a régi romokon,
segits nekem, szeptember, ne eressz el,
testvéri ősz, forrón-égő rokon.

Valóban mindig a "roppant napvilág" felé fordult, a latinos, fran-

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

cia világosság igézetében élt és alkotott, mint e versében irja. Nem a naturális, nyers valóság dalnoka volt, csak "az élet örök kincsébe" hitt. S hite szerint még most is elég erős ahhoz, hogy szeretni tudjon, "s te aranyozd, aki vagy a dicsőség, / még most se rut, nem őszülő fejem" - irja ennek a már jelzett eufóriás állapotnak az önkitárulkozó gátlástalanságával.

Hogy összefoglalásnak is szánta versét, azt nyilvánvalóvá teszi, hogy régebbi, több változatban megfogalmazott gondolatait is visszaidézi, természetesen a vers jelenének megfelelő fénytörésben. A Marcus Aureliusban igy fogalmazta meg költői hitvallását:

Csak a bátor, büszke, az kell nekem, ő kell,
őt szeretem, ki érzi a földet,
tapintja merészen a görcsös, a szörnyü
Meduza-valóság kő-iszonyatját,
s szól: "ez van", "ez nincsen",
"az itt az igazság", "ez itt a hamisság",
és végül odadobja férgeknek a testét.

A Szeptemberi áhitatban igy egésziti ki ugyanezt a gondolatot:

Én nem dadogtam halvány istenekhez
hideglelős és reszkető imát,
mindig feléd fordultam, mert hideg lesz,
pogány igazság, roppant napvilág.
Méltó vagyok hozzád: nézd, itten állok,
még sok hivő száj büszkén emleget,
vérembe nőnek a termékeny álmok.

A vers jelene, a fellobbanó szerelem mindent átlényegitő érzése, mely a nyitányban "lelkem és gerincem egyenes", "uralkodásra a karom erős még" sorokban fogalmazódik meg. A jelen a maga naplósze-

rü megfogalmazásában adja a vers gerincét. Ám a jelenbe minduntalan belejátszanak a költő vérébe nőtt "termékeny álmok" is, melyeknek jelenlétére maga figyelmeztet.

A jelen, a napló egyik részlete fogalmazódik meg idilli finomságu leirásban:

Érett belét mutatja, lásd, a dinnye,
fehér fogától villog vörös inye,
kövér virágba bujik a darázs ma,
a hosszu ut után selymes garage-ba,
méztől dagadva megreped a szőlő,
s a boldogságtól elnémul a szóló.

Most csodás idilli kép következik. Gyökerei talán az antikvitásba nyulnak - melynek ezt a rétegét is felidézte Kerényi Károly /533./ aki nem hagyta érintetlenül Kosztolányit - egészen Vergilius IV. eklogájáig, melyben a természet csodálatos vegetációval ünnepli a gyermek érkezését. Kosztolányi versében ugyanez az idilli, belső és külső békességet sugárzó kép a beteljesedő szerelmi érzést érzékelteti:

Bizony, csodás ország, ahova jöttünk,
mint hogyha a perc szárnyakon osonna,
el-nem muló vendégség van köröttünk,
hosszu ebéd és még hosszabb uszonna.
Hugom virágokat kötöz a kertbe,
aranytálban mosakszik reggelente,
s ha visszatér az erdőn alkonyatkor,
a csillagokról ráhull az aranypor.

Csodálatosan nyitja egyetemes távolokba a képet. Az egyik versszak még a természet kézzel fogható változásait ábrázolja, a másik azon-

ban hirtelen kitágul: csodás ország közegébe állitva az eseményeket, ismét felvillantva a vendégségnek azt a képét, mely ifjuságától végigkiséri, de amely csak a Hajnali részegségtől válik egy a messzeségbe figyelő, titokzatos jelzésekre figyelő magatartás képi kifejezésévé. Mint ahogy a versszak közepén szereplő "hugom" szó is a mondandó "mitikus-erotikus" tartományát érzékelteti: "A népmese királyfiának kedves jut eszünkbe, az mosakszik aranytálban, titokban, reggelente. Erdei alkonyat és csillagokból hulló aranypor között benne vagyunk a népmese hangulatában." /534./

E multba is nyitó, de a modern ember forró, önfeledt vallomásában uj értelmet is nyerő kép hátterében halkan felzendül - megint a vers jelenében - a bugó szél, mely az elmulást idézi, meg a gyermekkort, amely a maga titkaival, rémületeivel mégis csak a boldogság idilli szigete volt. E mögött a kép mögött is felsejlik a halk zene szó /megint a versjelenben/: valaki Beethoven "Pathétique" szonátáját játssza és az "édes, elmebeteg, árva Schumann"-t, tudathasadásost, akinek lelkiállapotát /" s mert nem lehet jobban sirnia, / száján kacag a scizophrénia."/ Esti Kornél életre hivójánál aligha értheti meg inkább bárki is.

Mégis lehetetlen megszabadulni attól az érzéstől, hogy mindez már a végső bucsu igézetében fogant:

Jaj, minden oly szép, még a csunya is,
a fájdalom, a koldus gunya is.
jaj, hadd mutassam kis templomot,
mely déli tüzben csöndesen lobog.

"Miért volna itt az ismétlődő jaj - irja ismét Devecseri Gábor -,

ha ez a lelkendezés nem volna egyben a bucsu is? Miért akarna egyszerre mindent fölnyalábolni, mig 'századok emlékét éli vissza' - a templomot, alvó lányt, őszi takaritást a szobákban, ég és hegyek fényesitését odakint, ha nem kellene mindettől elszakadnia?"/535./

Váratlan fordulattal /"vagy nézd az estét..."/, mely talán nem is véletlenül idézi vissza Babits régi Esti kérdésének hasonló fordulatát /"vagy vedd példának a piciny füszálat"/, amely ugyancsak a vers nagy lényegi fordulatát sugallja, visszatér a környező valóságba. Forditott sorrendben, mint Babits teszi az Esti kérdésben, szinte kapkodó lélegzetvétellel, nem tudva betelni a valóság gazdag vegetációjával, össze nem tartozó dolgokat sorakoztatva egymás mellé, egymástól távoleső jelenségeket hozva szintézisbe, nagy seregszemlét tart a világ fölött, hogy a halálra készülő ember örök kérdést tegye föl végezetül:

Ki nyujtja,itt a tiszta kegyeket?
Ki fényesit eget és hegyeket?
Mily pantheizmus játszik egyre vélem?
hogy századok emlékét visszaélem?
Az Orion süvegje mért parázsló?
Miért hogy mindent lanyha pára mos?
Ki tette ezt? Ki volt ez a varázsló?
Miért csodálkozol, csodálatos?

Babits Esti kérdése is hasonló kérdésekből épül föl, miért-ek egymásutánjából, ő azonban az utolsó két kérdés után hagyja félbe a verset, nem bizva a válasz lehetőségében. Kosztolányi a kinzó miértek szoritásából egyszeriben a magasba szökell, s ismét fölnyujtja

azokat a győzelmi zászlókat, melyek annyiszor jelentek meg verseiben az élet mindenen való diadalmát hirdetve:

Szép életem, lobogj, lobogj tovább,
cél nélkül, éjen és homályon át,
Állj meg te óra, és dőlj össze, naptár,
te rothadó gondoktól régi magtár,
Ifjuságom zászlói uszva, lassan
ropüljetek az ünnpei magasban.

"Ezt mondja - fejezi be Devecseri Gábor a vers szép elemzését -; aztán emelt fővel belép a Semmi birodalmába. De a kapuból még visszafordul és nyugodt hangon közli, hogy ez a birodalom ősebb, ismerősebb számára, bővebb és otthonosabb. Ott sem kell félteni." /536./

Az érzés legszemélyesebb szféráiba vezet e költemény, s azért is nagyon jelentős, mert benne szerveződik végérvényes formába az utolsó évek müvészi érlelődésének folyamata. A jelen és a mult, a megélt valóság és annak lélekmélyi egybejátszatása, a szerelmi érzés hiteles naplója s az érzés lelki tükörződésének, jelentésének felmutatása alkotja a vers pólusát, s ezeket a látszatra ellentétes tartományokat szintetizálja e nagy fellobbanás mident bevilágitó perceiben az iró. Mintha sikerülne elmetszenie azokat a kötelékeket, melyek a szenvedéshez füzik, hogy egy csodálatos érzés hevitő sugallatában ismét uj világra leljen.

A valóság azonban sokkal iszonytatóbb és könyörtelenebb, semhogy kiereszténe béklyóiból /537./ Kosztolányi 1935 végén Tátraszéplakon teljesen bereked, a falatok elakadnak a torkán. Ismét

Stockholm következik, hatalmas adagu besugárzások. Verset kezd irni, de töredék marad. A cime Éjfél:

Hallom, hogy zugnak a fekete sziklák
S a jégmezők
A megfagyott.....
.....asszonyok
.....éltem mély, mély.....
A meg nem.....
.....Stockholm.

Rettemetesen szenved. Hallucinál, félrebeszél. Jajgat, arra kéri feleségét, inkább ölje meg. Amikor hazafelé indulnak, Malmőben majdnem meghal. Berlingen félrebeszél, mintha álomban élne. Budapesten egy sebész ujabb mütétet javasol. Élete innen szüntelen haldoklás. Nyáron néhány hétre kicsit jobban van. De amikor a Magyarországon járó Duhamel meglátja, sirva fakad a részvéttől. Mérgeket kér, könyörög barátainak, ne nézzék tétlenül szenvedéseit.

Az irodalmi közvélemény figyelme azonban ismét ráterelődik, hiszen ebben az évben jelenik meg utolsó novelláskötete, a Tengerszem, mely azt sugallja, hogy még most is van ereje dacolni a halállal. S ha a kötet elbeszélései másfél évtizedet ölelnek is át, szervesen ideillenek, e tragikus évbe, hisz tökéletességük, befejezettségük a nagy verseket idézi, a kötet ciklikus rendje pedig az ötvenéves iró szándékát idézi.

Az egyik Esti elbeszélésben a boldogság titkát fejtegeti Kosztolányi. Esti Kornél utra indul. Sivár idő van, rosszul érzi magát.

Hőmérőt kerit, s a higanyszál vészesen szökik föl. Elalszik a fölkében, majd riadtan ébred, s kitámolyog a folyosóra. Ébren van? Álmodik? - Ezt nem tudhatjuk. De ekkor fogja el az a kimondhatatlan boldogság, amely Kosztolányi utolsó nagy verseiben is sziven üt, miközben a "bali éj" estjén a földről, a Logodi utcai ablakból nézi a titokzatos égi vendégséget. Esti nekiindul a behavazott tájnak, s hirtelen szivszoritó emlék jut eszébe: a gyermekkori hóesések. "Ennyire még sohase örültem annak, hogy a földön vagyok és élek" - vallja. Vajat és mézet tesznek asztalára, lágytojást is evett, holott nem szerette."Minden nagyszerü volt, minden csodálatos, minden kivánatos, megmagyarázhatatlanul és kifejezhetetlenül szép."

Itt következik az a vallomás, mely oly sokat elárul az érett iró világszemléletéről, arról, mily mohón és kielégitetlenül szerette az életet, mennyire a megmagyarázhatatlan, a "titok" igézetében élt, amit akkor is titokként őrzött szivében - sőt, talán annál inkább -, amikor tudta, hogy voltaképp féltve őrzött emlékei törnek csak a felszinre, s azt a gyermekkort élheti ujra egy-egy pillanatra, amelyet sosem tudott elfeledni, s amelyet ezer változatban idézett vissza lirájában is, prózájában is.

Kosztolányi szivósan és elkötelezetten őrizte az irracionális képzelet értékeit - melyeket sokkal tartósabbnak hitt, a valóság adta élményeknél -, mint az a nagy európai irónemzedék, melyben eltörölhetetlen nyomokat hagytak az első világháboru megpróbáltatásai. Ő azonban e villódzó, kiismerhetetlen sokféleségben bizonyos

pontokon - és érdekes módon éppen utolsó müveinek vizionárius, kozmikus távolokba nyitó, ám a gyermekkor idillikus élményeiből táplálkozó képeiben - megtalálja a boldogságot. Ahogy Esti Kornél mondja az idézett elbeszélésben:"...ekkor voltam a legboldogabb életemben. Hogy miért? Annak megfejtését rátok, lélekelemzőkre bizom. Én nem törődöm az elnyomott és fölszabadult okokkal, a tudattalan és tudatelőttes jelképekkel. Nem óhajtom magam fölboncoltatni, amig élek. Hadd maradjon az, ami vagyok, zárt, egész és titkos. Okozzon nekem ezután is ilyen érthetetlen gyötrelmeket és örömöket. Halálommal pedig teljesen semmisüljön meg, mint valami fölböntatlan levél. Hidd el, ez többet ér minden tudásnál. Mindösszse oda akarok kilyukadni, hogy a boldogság csak ilyen. Mindig rendkivüli szenvedés tövében terem meg, s éppoly rendkivüli, mint az a szenvedés, mely hirtelenül elmulik. Csak átmenet, közjáték. Talán nem is egyéb, mint a szenvedés hiánya."

A szenvedés, illetve a boldogság tovatünő pillanatai, mint a szenvedés hiányának állapota - ez a két érzés tölti be a Tengerszem elbeszéléseit, melyekben Kosztolányi mintegy beteljesiti mindazt, amit a magyar prózában a "ködlovagok" kezdeményeztek./Nem véletlen, hogy amikor halála után a Nyugat harmadik nemzedékének tagjai kiadták elődkeresésük egyik legizgalmasabb dokumentumát, a Ködlovagok/538./ cimü tanulmánykötetet, már neki is helyet szoritottak benne. Ezekben a boldogság problémája és megvalósitható-sága vagy megvalósulatlansága körül forgó novellákban ugyanakkor a maga legsajátabb, más müveiben olykor rejtve maradó ars poeti-

ciáját is kifejti. Vagy az a szent hevület, mellyel Aurelius császár fejtegeti az Aurelius-ban, hogy a világot, mely telve van értelmetlenséggel, s vesztébe rohan, csak az érintetlen, szüzi vadság, az eufórikus öntudatlan erő szabályozhatja, nem az ő legsajátabb szkepszisének kifejezése-e? Nem ő mondja-e a császárral együtt az elbeszélés végén a harmincas évek első felére oly szomorun jellemző szavakat: "Ugylátszik, ezen a földön az épelméjüek között csak az őrültek tarthatják fönn a rendet"? Nem az ő mindig mohó, szenvedélyes kiváncsisága, az álarc, a mód mögött az embert kutató szenvedélye nyilatkozik-e meg abban a jelenetben, amikor Caligula fölött egy katona ezt gondolja: "Ember"?

A legismertebb és legmüvészibb, a hatás minden mechanizmusát igájába hajtó novella-tipust a Végzet és veszély ciklusban találjuk. A Fürdés, Alfa. A kulcs, de a kicsit irónikusabb, szubjektivebb Motorcsónak az elbeszélés egyfajta lehetőségének tovább már nem fejleszthető, tökéletes változatát reprezentálja. A tartózkodó, az eseményeket tudatosan távlatosan láttató és ábrázoló irói modor, a feszes cselekményrajz, az állásfoglalást látszólag kerülő, az ítéletet az olvasóra bizó tekintet - mely azért meg-megrebben -, a kérlelhetetlenül pontos, csak a lényegre szoritkozó párbeszédek, az oda- és visszautalások bonyolult, csak a mü egészének ismeretében felfejthető és helyére illeszthető szövedéke bravuros remekléseké avatja ezeket az elbeszéléseket.

Egyetlen tényközlő mondattal inditja a legtöbbet. "Fehéren sütött a nap" - irja a Fürdésben. "A fafaragványos, uj bérházba, a

májusi házbérnegyed idején beköltözött egy ur" - ezzel indul az Alfa. "Egy tizéves kisfiu odalépett a kapushoz." - ez A kulcs inditó mondata. "Benn a nagy gyerekszobában négyen voltak." - ezzel a száraz tényközléssel inditja az Ilonkát. "Ennek a szándékosan szürke novellakezdetnek - irja A kulcs-ról, de a többi hasonló tipusu elbeszélésre is érvényesen Rónay György - mégis váratlan ereje, feszültsége van. Szintelenségében mintha máris valami nyomasztó dolgot érzékeltetne..."

E szenvtelennek ható nyitó mondatban minden szónak, minden hangnak sulya, szerepe van. Mily sokat elárul a Fürdés később tragédiájából a "fehéren" módhatározó; milyen fontos az elbeszélés későbbi közegének megértése szempontjából, hogy a ház,ahol Alfa lakik "fafaragványos"; hogy "egy ur" költözött oda, egy ismeretlen, akinek kilétét senki nem tudja felfedni; mennyire nem mindennapi, hogy épp egy "tizéves kisfiu" lép a kapushoz!

A Fürdés és a hasonlóan szorosra huzott szerkezetü elbeszélések nem birnák el a részletező leirásokat, az aprólékos, gondos, minden apróságra kiterjedő jellemzéseket. Egy-két célra törő vonással állitja elénk a szereplőket, hogy aztán hasonlóan tömör, szinte pattogó, késpengeéles párbeszédekben vigye előre a cselekményt. A kulcsban igy beszélget el a főnök Pistával:

"- Hányadikba jársz?

- Második gimnáziumba.

- Milyen a bizonyitvány?

- Nem valami fényes.

- Hogy-hogy?

- Van egy elégséges is.

- Miből?

- Latinból.

- És a többi?

- Jeles. De van egy jó is. Számtanból.

- Mi akarsz lenni?

- Nem tudom - mondta Pista szünet után, vállát vonogatva, szemérmesen.

- No mégis?

- Repülő.

- Repülő? - kérdezte a főnök hangosan és csodálkozva. - Miért éppen repülő?".

Az Ilonka cimü elbeszélésben ugyanigy pattog az apa és Elzász tanár párbeszéde. A Fürdésben igy beszél az apa Jancsival. S hogy mennyire müvésze a szereplők beszéltetéssel való jellemzésének, arra idézzük példának a Fürdésből azt a néhány mondatot, ahogy Suhajda magával viszi a fiát.

" - Hát - szól hozzá Suhajda nyersen fölvetve szigoru fejét - mi az: dicsérni fognak engem?

- Lauderentur - rebegte a gyerek gondolkodás nélkül, de előbb fölkelt, mint az iskolában.

- Lauderentur - bólogatott csufondárosan Suhajda - lauderentur. Szóval a pótvizsgán is meg fogsz bukni.

- Tudja - mentegette az anyja - tudja, de összezavarodik. Fél tőled.

- Én kiveszem őt az iskolából - biztatgatta magát Suhajda - bizonyuristen kiveszem. - Lakatosinasnak adom, bognárnak - maga se tudta, hogy indulatában mért épp ezt az iparágat választotta, amelyre egyébként sohase gondolt."

Ezek fölött a szereplők fölött ott virraszt a tragédia. Vagy ha nem is az, mindannyiukkal történik valami jóvátehetetlen. Valami szivszoritó. Ami arra figyelmezteti őket, hogy az élet rossz, az emberek érthetetlenek és értetlenek, hogy a szeretet nem lehet, nem érdemes gyakorolni. Jancsit apja beledobja a vizbe, a gyerek megfullad. Pistát megöleli apja, de a főnök szemeláttára. S a gyermekben valami jóvátehetetlenül megpattan, hisz látnia kellett, hogy otthon tekintélyeskedő apja ugyanolyan kiszolgáltatott, szolgalelkü ember, mint a többi kishivatalnok. Wohl kutyagyilkossá degradálódik, hogy bosszut állhasson Alfán. Mert ebből az elbeszélés-tipusból nincsen kiut. A kör bezárul a szereplők körül. S ezt azzal is hangsulyozza az iró, hogy a legtöbb hasonló novelláját a nyitánnyal párhuzamosan zárja is le. A fiu ugyanugy belyong A kulcs befejező részében, mint ahogy a kezdet kezdetekor tétovázott a hivatal utvesztőiben. A Fürdés bevezető mondatára félelmetes pontossággal rimel a zárlat: "Még három se volt."

"...ő gyakorta olyan drámairó, ki nem jutott el a drámáig" - irja Ködlovagokbeli tanulmányában Szabó Zoltán./Valóban nem, hiszen többször, több változatban kisérletezett a Mostoha szimmüvázlatával, de a töredékeknél nem jutott tovább./ E drámáit irta meg a Fürdésben és a többi hasonló elbeszélésekben, melyekben a müfajt egyfaj-

ta, tovább már nem fejleszthető tökéletességéig emelte. Az egyének apró tragédiái mögött mindenkor felsejlik az általánosabb tragédia is: az emberiségé."A vastag kötet sok katasztrófáról számol be - irta rendkivül találó kritikájában Hevesi András -. Valamennyi tört kaland, magyarázkodás, rádöbbenés az ismeretlenre. Kosztolányi Dezső sokkal fegyelmeztettebb, sokkal becsületesebb müvész, semhogy felvilágositást próbálna adni a léleknek és a valóságnak azokról a területeiről, amelyeket nem ismer, csak gyanit. Néha megborzong tőlük, s ez a borzongás megdermeszti az olvasót." /539./

Noha a Tengerszem Esti Kornél ciklusában azért ezek felé a titokzatos tájak felé is elkalandozik, a kötet ciklikus rendje szerint is mondanivalójának sulyát a kötet első részének elbeszéléseire helyezte. Ezekben a kispolgár tipusát rajzolta meg nagy gonddal és az ábrázolás félelmetes objektivitásával itéletet is mondott fölötte. Jellegzetesen kispolgári figura például a Motorcsónak főhőse, aki megrögzött kitartással igyekszik megszerezni az élete fő boldogságának tartott tárgyat, hogy aztán télen-nyáron azzal lovagolja a Duna hullámait, s más ne is érdekelje. Kispolgár a meggyszin törülközőjét lóbáló Suhajda, aki "csak azért is megmutatja" a fiának, hogy neki lesz igaza, s igy hivja ki maga ellen a végzetet.Ezt a mentalitást ábrázolja kérlelhetetlen élességgel a Sziv cimü elbeszélésben. Kispolgári milliőben, kispolgári gondolkodásmódot idéz a Feri Wilcsekjének figurája. Sosem nagy szavakkal itélkezik. A Tengerszemnek ebben a ciklusában

a stilus, az ábrázolásmód a leleplező, a lemeztelenitő. Mintha itt, e novellákban akarná beteljesiteni a Szeptemberi áhitat felkiáltását:

Állj meg, te óra és dőlj össze, naptár,
te rothadó gondoktól régi magtár...

valóban "rothadó gondok" emésztik ezeket a hősöket, és érezni, hogy hamarosan fölöttük is - mint annak idején Kosztolányi regényeinek középosztálya fölött - utolsót kondit majd a harang.

Tulajdonképpen a Tengerszem első ciklusában teljesedik ki Kosztolányi világképe. Hisz ha alapjában véve mindvégig megmaradt is a szépség hivének, s az elkötelezett tett elutasitójának, ezekben az elbeszélésekben mégis beteljesedett hite: "A stilus helytállás". Mint ahogy bizonyos vonatkozásban helytállás Kosztolányi egész pályája is. Arisztokratikus világképe meggátolta ugyan, hogy azonosulhasson az élet eleven áramával, még polgári humanizmusa is korlátozott volt bizonyos vonatkozásban, és sosem azonosult volna Babits Jónásával. Kosztolányi azonban tudatában volt a maga világnézeti korlátainak. Tudta, hogy osztályát halálra itélte a történelem. S igy, ebben a helyzetben igyekezett felmutatni és megőrizni azt, amit abból maradandónak hitt átmentésre tartott érdemesnek. Mindezt olyan müvészi erővel és a szépség olyan átszellemült hitével tette, hogy az aranyfedezetet ad szavainak és irásainak.